

● **Εργαζόμενες γυναίκες.**

Η είσοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία (1850-1940).

Της Ζώγιας Χρονάκη

● **Στα καπνομάζα, στα υφαντουργεία.**

Εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία: από το σπίτι στη μισθωτή εργασία.

Της Λήδας Παπαστεφανάκη

● **Εργαζόμαστε, χωρίς αμοιβή**

Της Ελένης Συρίγου-Ρήγου

● **Επάγγελμα: Δασκάλα.**

Η εκπαίδευση στα Παρθεναγωγεία και η θέση τους στην ελληνική κοινωνία.

Της Ελένης Φουρναράκη

● **Από την ιχνογραφία στη ζωγραφική.**

Γυναίκες ζωγράφοι: ελάχιστες παρουσίες, αλλά με αξιόλογο έργο.

Της Μαρίας Κόντα

● **«Υπερβαίνοντας τα εσκαμμένα».**

1890: η πρώτη Ελληνίδα φοιτήτρια – Τα δύσκολα προς την αναγνώριση.

Της Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου

● **«Κοράσια κόσμια και ευειδή».**

Οι πρώτες Ελληνίδες ηθοποιοί: κοινωνική αντιμετώπιση και συνθήκες εργασίας.

Της Χρυσοθέμης Σταματοπούλου - Βασιλάκου

● **«Μην πεις κακό για φαμπρικού».**

Ο γυναικείος συνδικαλισμός και οι αγώνες για ισότητα στο Μεσοπόλεμο.

Της Αγγελικής Ψαρού

● **Μια γυναικεία επανάσταση.**

Οι γυναίκες «κατακτούν» τα υπουργεία και τις δημόσιες υπηρεσίες.

Της Εφης Αβδελά

● **Υπηρετρία στην πόλη.**

Η πρόσληψη υπηρετριας αποτελεί σημείο διάκρισης της αστικής τάξης από την υπόλοιπη κοινωνία.

Της Ζιζής Σαλίπα

● **«Η παιδεία του γυναικείου φύλου».**

Τα περιοδικά του περασμένου αιώνα συνέβαλαν στην αφύπνιση των γυναικών.

Της Χριστίνας Δαμουλιάνου

● **Οψεις της γυναικείας εργασίας.**

Οι πολύπλευρες βιοποριστικές και επαγγελματικές δραστηριότητες των γυναικών στο Μεσοπόλεμο.

Της Εφης Αβδελά

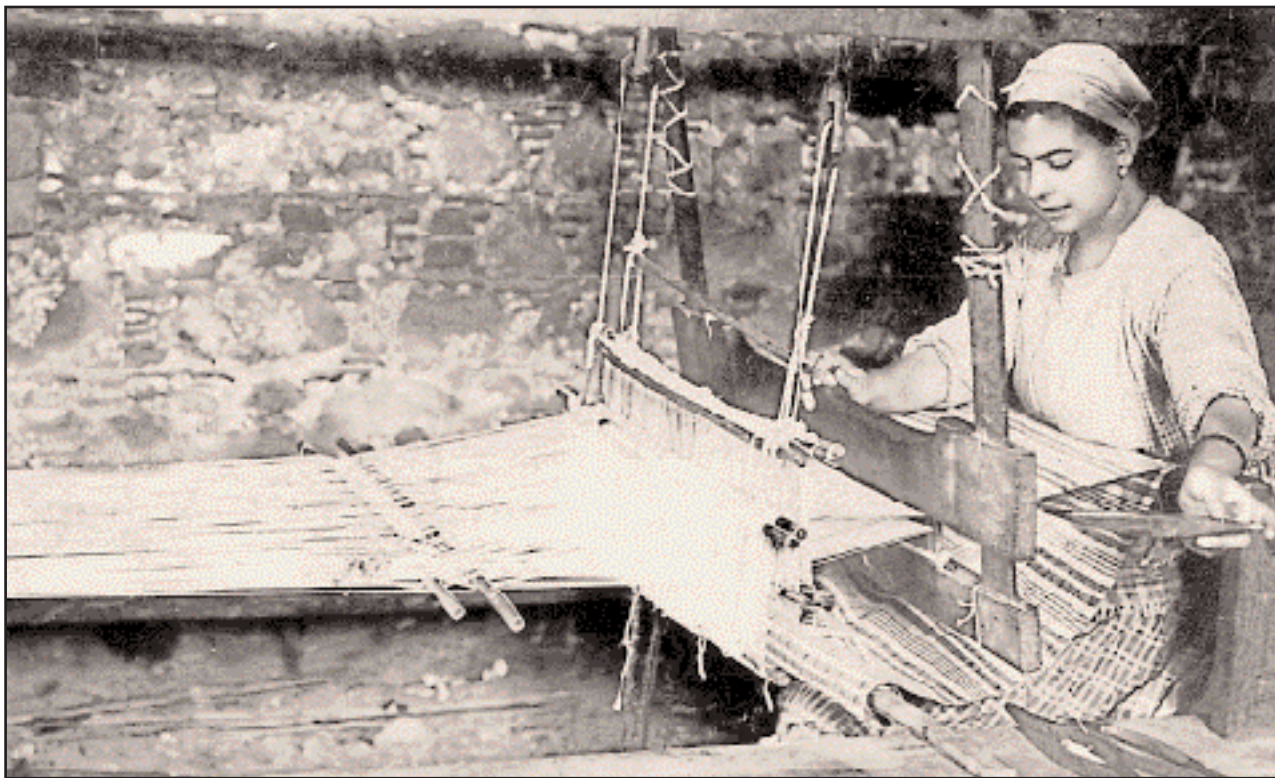
Εξώφυλλο: Μετά τις βιομηχανικές εργάτριες, οι δακτυλογράφοι ήταν το πιο συχνό γυναικείο επάγγελμα. (Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.)

Υπεύθυνη «Επτά Ημερών»
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Εργαζόμενες γυναίκες

Η είσοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία (1850-1940)

Εντασσόταν στις οικιακές ασχολίες η ύφανση στον αργαλειό. Στην Αγιάσο της Λέσβου, την ώρα του αργαλειού (αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.).

Της Ζώγιας Χρονάκη

Νομικού, Πανεπιστημιακού Μέλους της Ομάδας
Γυναικών Σπουδών του Αριστοτελείου
Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

*Ενας άνδρας χωρίς αμειβόμενη εργασία
είναι άνεργος.*

*Μία γυναίκα χωρίς αμειβόμενη εργασία
είναι νοικοκυρά.*

Η ΣΧΕΣΗ των γυναικών με την αμειβόμενη εργασία ποτέ –ακόμη και σήμερα– δεν θεωρήθηκε αυτονόητη, δεδομένη, συνεχής και απαραίτητη τόσο για τις ίδιες όσο και για το κοινωνικό σύνολο ή την πολιτική ηγεσία. Ο χώρος που της «ανήκει» ή η ίδια ανήκει σ' αυτόν είναι ο χώρος της οικογένειας. Η «φύση» της, δηλαδή η αναπαραγωγική της ικανότητα, ταυτίστηκε με την οικογένεια και αυτή μετατράπηκε σε σκοπό και περιεχόμενο της ζωής της, σαν ολοκλήρωση της ύπαρξής της.

Αυτή η αντίληψη κυριάρχησε μέσα στους αιώνες και διαμόρφωσε τόσο στον γυναικείο όσο και στον ανδρικό πληθυσμό την απόλυτη πεποίθηση ότι αυτός είναι ο ρόλος αλλά και ο λόγος ύπαρξης των γυναικών. Και ενώ η αμειβόμενη εργασία ήταν ουσιαστικά απαγορευμένη ή ελεγχόμενη για το γυναικείο φύλο, οι ίδιες δεν σταμάτησαν

ποτέ να δουλεύουν κυρίως μέσα στο χώρο της οικογένειας, αλλά και έξω από αυτόν. Περιστασιακά κατ' αρχήν και χωρίς να τους αναγνωρίζεται, συχνά χωρίς καν να αμείβεται αυτή η εργασία.

Η μαζική συμμετοχή των γυναικών στην αμειβόμενη εργασία συντελείται με τη βιομηχανική επανάσταση σ' όλες τις χώρες και με τη στοιχειώδη ανάπτυξη κάποιων

Επιμέλεια αφιερώματος:

ΟΛΓΑ ΣΕΛΛΑ

βιομηχανιών ή βιοτεχνιών. Στη χώρα μας άρχισε λίγες 10ετίες μετά την ανεξαρτησία και τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, δηλαδή στα μέσα του 19ου αιώνα, με τη στοιχειώδη παρουσία κάποιων βιομηχανιών και βιοτεχνιών. Αυτά τα χρόνια οι Ελληνίδες ήταν ουσιαστικά και τυπικά απύσες απ' όλες τις λειτουργίες του δημόσιου χώρου, ο οποίος τούς ήταν «απαγορευμένος».

Σε όλα τα Συντάγματα, τόσο στα τρία Επαναστατικά –Επιδάουρου, Αστρους και Τροιζήνος– όσο και σε αυτά που ψηφίστηκαν μετά την Απελευθέρωση και μέχρι το 1927 υπάρχουν άρθρα που ρητά κατοχυ-

ρώνουν την ισότητα των Ελλήνων ή την ελεύθερη πρόσβασή τους στα δημόσια επαγγέλματα. Εφαρμόζονται όμως μόνο για τον ανδρικό πληθυσμό χωρίς να εξαιρούν ρητά τον γυναικείο. Αργά, βασανιστικά, με άθλιες συνθήκες, χωρίς την κοινωνική αποδοχή και σε συγκεκριμένα μόνο επαγγέλματα, οι Ελληνίδες εντάσσονται στην αγορά εργασίας, τόσο κάτω από την πίεση των μεγάλων οικονομικών αναγκών τους όσο και από τη ζήτησή τους από τους εργοδότες σαν φτηνή, υποταγμένη και προσωρινή εργατική δύναμη.

Χώρος εργασίας και οικογένειας

Για πρώτη φορά, τον 19ο αιώνα διαχωρίζεται και στην Ελλάδα για τις γυναίκες ο χώρος και ο χρόνος εργασίας από τον χώρο και τον χρόνο της οικογένειας. Οι ευθύνες και οι υποχρεώσεις τους, στην οικογένεια διατηρούνται χωρίς καμιά, έστω και ελάχιστη, μείωση. Παραμένουν κυρίαρχες στη ζωή τους αφού ούτε και οι ίδιες τις αμφισβητούν. Στις μεγαλύτερες πόλεις της τότε Ελλάδας αρχίζει να σχηματίζεται μια προβληματική και νόθα αστική τάξη που χρειάζεται σε διά-

Οι ανασκαφές αρχαιολογικών χώρων από ξένες αποστολές απαιτούσαν πολλά εργατικά χέρια. Και γυναικεία. Δύο γυναίκες φτυαρίζουν στις ανασκαφές της Ασίνης. Χρονολογία 1922 (φωτ.: Π. Πουλιδής - Αρχείο ΕΡΤ).

φορους τομείς αυτό το εργατικό δυναμικό. Τα γυνακεία επαγγέλματα που εμφανίζονται αυτά τα χρόνια είναι επαγγέλματα που δεν προϋποθέτουν ούτε καν τις στοιχειώδεις γραμματικές ή επαγγελματικές γνώσεις. Απασχολούνται ως υπηρέτριες, εργάτριες γης, πλύστρες, αλλά και αχθοφόροι ή στην ανόρυξη λίθων. Ακόμη σαν μοδίστρες, υφάντρες, κορδελιάστρες, καπελούδες. Αλλά και μαίες και νοσοκόμες. Δούλευαν όμως και σαν εργάτριες, σε μικρότερο βέβαια ποσοστό, σε βιομηχανίες ή βιοτεχνίες που παρήγαγαν συγκεκριμένα προϊόντα: κλωστούφαντουργία, καπνοβιομηχανία, μεταξουργία. Τα επαγγέλματα είχαν οριστεί κατά φύλο. Κατά κανόνα οι εργάτριες αρχίζουν να δουλεύουν σε μικρότερη ηλικία από τους άντρες, 10-12 χρόνων, ίδιες ώρες, 12-14 την ημέρα, με ίδιες συνθήκες αλλά αμείβονται με ποσό κάτω του 1/2 ή 1/3 του αντρικού μεροκάματου. Οσο καιρό και να δούλευαν δεν αποκτούσαν ειδικότητα ούτε ενδιαφερόταν κανείς, δηλαδή η πολιτική ηγεσία, να ρυθμίσει νομοθετικά τις συνθήκες και τους όρους εργασίας

τους. Ο συνδικαλισμός γι' αυτές είναι κάτι άγνωστο, αλλά και πολλές φορές εχθρικό για το λόγο ότι οι άντρες εργάτες τις αντιμετωπίζουν κυρίως ως ανταγωνίστριες και απειλή για τις θέσεις εργασίας και ζητούν να αποκλειστούν από τα εργοστάσια. Αν ο επίσημος συνδικαλισμός δεν ενδιαφέρεται γι' αυτές και τα τεράστια προβλήματα που αντιμετωπίζουν, αρχίζουν σιγά σιγά να προβληματίζονται οι ίδιες για το πώς θα αντιδράσουν. Έτσι, το 1887 έχουμε την πρώτη απεργία εργατριών στο εργοστάσιο «Ρετσίνα» εξαιτίας της μείωσης του μεροκάματού τους. Θα χρειαστεί να προχωρήσει ο 20ός αιώνας για να αναπτύξουν μια στοιχειώδη συνείδηση εργαζόμενης και να συμμετάσχουν σε πολιτικές-συνδικαλιστικές δραστηριότητες και διεκδικήσεις.

Αλλά και τότε παίρνουν πρωτοβουλίες και οργανώνουν αιμιγούς γυναικεία σωματεία ή συλλόγους, όπως οι εργάτριες που το 1913 οργανώνουν το Σύλλογό τους με τίτλο «Γυναικεία Ζωή». Στα τέλη του 19ου αιώνα -1898- τίθεται για πρώτη φορά στη Βουλή το θέμα της λήψης κάποιων προστατευτικών

Οι οικονομικές ανάγκες από την πλευρά των γυναικών και η ανάγκη εξεύρεσης φθηνού εργατικού δυναμικού από την πλευρά των εργοδοτών ήταν οι κυριότεροι λόγοι που οδήγησαν το γυναικείο φύλο σε εργασία έξω από το σπίτι. Εργάτριες στο πιλοποιείο Χρ. Αλμάνη, στην Πάτρα (συλλογή Ν. Πολίτη).

νομοθετικών μέτρων σχετικά με τις συνθήκες εργασίας των γυναικών στη βιομηχανία. Η συζήτηση δεν οδηγεί σε κανένα αποτέλεσμα. Παράλληλα με την απουσία νομοθετικών ρυθμίσεων υπάρχει και η αδιαφορία, η άρνηση δημιουργίας στοιχειώδους κοινωνικού κράτους που θα διευκόλυνε τις εργαζόμενες γυναίκες.

Εκπαίδευση και οργάνωση

Το ίδιο διάστημα, ένας μικρός αλλά δυναμικός αριθμός μορφωμένων γυναικών θέτει δημόσια το ζήτημα της εκπαίδευσης των κοριτσιών αλλά και της επαγγελματικής τους κατάρτισης και απασχόλησης.

Οι μορφωμένες γυναίκες της μεσαίας τάξης συνειδητοποιούν ότι και οι ίδιες ζουν μέσα στα στενά και ελεγχόμενα όρια του φύλου τους.

Οι πρώτες ατομικές τους πρωτοβουλίες ακολουθούν άλλες συλλογικές, όπου προτάσσουν και διεκδικούν κάποια δικαιώματα για το

σύνολο των γυναικών, ανακαλύπτοντας το «Εμείς» και τη «Γυναικεία Αδελφότητα». Με δική τους δράση ιδρύονται τα πρώτα Διδασκαλεία και Παρθεναγωγεία απ' όπου αποφοιτούν οι νεαρές δασκάλες. Οι πρώτες μορφωμένες-εργαζόμενες. Παράλληλα οργανώνουν σχολές, ιδρύματα, οικοτροφεία όπου παρέχουν γνώσεις επαγγελματικές στις νέες γυναίκες. Στον δημόσιο χώρο εμφανίζονται γυναίκες μορφωμένες που δημοσιογραφούν, εκδίδουν περιοδικά, συγγράφουν βιβλία. Και άλλες που αναλαμβάνουν υπεύθυνες θέσεις όπως διευθύντριες στα Παρθεναγωγεία και τα Σχολεία. Είναι λίγες, αλλά αποτελεσματικές. Κατά κανόνα οι εργαζόμενες γυναίκες, σ' όλους τους τομείς, είναι ανύπαντρες που προσπαθούν να επιβιώσουν αλλά να ετοιμάσουν και την προίκα τους για να αποκατασταθούν κυρίως κοινωνικά. Δηλαδή, να παντρευτούν, να κάνουν οικογένεια, να γίνουν μητέρες.

Η συμμετοχή τους στην παραγωγή γεννά μόνο αρνητικές αντιμετώπισεις από το σύνολο σχεδόν

Συνέχεια στην 4η σελίδα

Παρά το ότι η αμειβόμενη εργασία ήταν ουσιαστικά απαγορευμένη ή ελεγχόμενη για το γυναικείο φύλο, οι ίδιες δούλευαν πάντα τόσο μέσα στο χώρο της οικογένειας όσο και έξω από αυτόν. Η αγροτική απασχόληση, σκληρή και επίπονη, δεν ήταν μισθωτή για τον οικογενειακό κλήρο, ήταν όμως αμειβόμενη εργασία για τις μαζικές συγκομιδές. Σκηνή από συγκομιδή μήλων στην Κέρκυρα (αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.).

Συνέχεια από την 3η σελίδα

του αντρικού πληθυσμού –αστών και εργατών. Οι δύο ομάδες συμπίπτουν στην άποψη ότι η εργασία μειώνει την ηθική των γυναικών, τις απομακρύνει από τον κύριο στόχο της ζωής τους, την οικογένεια, και δεν προσιδιάζει σ' αυτές εξαιτίας της θηλυκότητάς τους.

Είναι χαρακτηριστική η εισαγγελική παρέμβαση το 1877 για το ότι η γυναικεία δουλειά στα εργοστάσια προσβάλλει τη δημόσια ηθική. Παρ' όλη αυτή την ηθικολογία, ένας περιορισμένος αριθμός γυναικών τολμά και ανεβαίνει στη θεατρική σκηνή. Γυναίκες ηθοποιοί συμμετέχουν σε θιάσους ή συστήνουν αμιγώς γυναικείους και δίνουν παραστάσεις (1896). Είναι μεγάλη η πρόκληση. Δεν είναι όμως η μόνη. Είναι και η απαίτηση να ανοίξει τις πύλες του το Πανεπιστήμιο και για τις γυναίκες. Το 1890 η Ιωάννα Στεφανόπουλη αποκτά την ιδιότητα της φοιτήτριας. Κάτι που είχαν αρνηθεί πριν από 3 χρόνια στην Ελένη Παντελίδου και την οδήγησαν στην αυτοκτονία.

Αργά αλλά σταθερά βήματα

Ο νέος αιώνας σιγά σιγά, με πισωγυρίσματα, αντιδράσεις, αντιστάσεις, μισογυνικές πολιτικές και τραυματικές για τον γυναικείο πληθυσμό εμπειρίες, φέρνει την αλλαγή με πολέμους, πραξικοπήματα, ψυχροπολεμικές περιόδους, στρατιωτικές δικτατορίες αλλά και φω-

τεινές περιόδους, όπως ο Μεσοπόλεμος, τα κοινωνικά κινήματα, η πρώτη ελληνική Δημοκρατία, η Εθνική Αντίσταση και η Μεταπολίτευση, κυρίως όμως μέσα από την πίεση του φεμινιστικού κινήματος που από δύσκολες ατραπούς, πλούσιο όμως σε δράση, ιδέες, απόψεις, προχωρούσε, διεκδικούσε, πίεζε και έπειθε, διαμόρφωσε νέες συνθήκες για τις εργαζόμενες γυναίκες και για τις γυναίκες στο σύνολό τους. Όχι πάντα προς θετική κατεύθυνση, όχι πάντα εξασφαλισμένες και σταθερές, και όχι με δική τους ευθύνη. Και βέβαια χωρίς να πετύχει να τις απαλλάξει από

την ιδεολογική σταθερά ότι «Η οικογένεια και η μητρότητα ανήκουν στη γυναίκα και η γυναίκα σ' αυτές». Είναι δηλωτικό το περιεχόμενο τόσο των πρώτων όσο και των επόμενων νομοθετικών ρυθμίσεων που αφορούν τη γυναικεία εργασία. Μια νομοθεσία προστατευτική όχι για τη γυναίκα-εργαζόμενη αλλά για τη γυναίκα-μητέρα, με αποτέλεσμα η οικογένεια να κυριαρχεί και να καθορίζει τη ζωή της, άρα και την εργασία της. Η άλλη πλευρά αυτής της πολιτικής, πάντα σε βάρος των γυναικών που ζητούν να τους αναγνωριστεί το δικαίωμα της εργασίας, είναι η παραδοχή, ως φυ-

σική κατάσταση, των άνισων και χειρότερων συνθηκών εργασίας, αλλά και η αναγνώριση της πορνείας ως παράνομης «εργασίας» όχι μόνο για προσωπική επιβίωση. Είναι οι γυναίκες του προσφυγικού πληθυσμού που θα μπου, αναγκαστικά, μαζικά στην αγορά εργασίας. Χωρίς οι ίδιες να το συνειδητοποιούν θα είναι δικό τους έργο η «τομή» της παρουσίας του γυναικείου φύλου στην παραγωγή. Θα γίνουν αντικείμενο άγριας εκμετάλλευσης, θα δουλέψουν παντού για ατέλειωτες ώρες, αλλά θα οδηγηθούν –οι νέες– και στην πορνεία από τους ντόπιους σωματεμπόρους. Και θα είναι οι φεμινίστριες που θα αγωνιστούν να τις προστατέψουν.

Η επέκταση της ιδιότητας της πολίτη και στο γυναικείο φύλο μέσα από την παροχή πολιτικών δικαιωμάτων δεν αρκεί για να ανατραπούν βαθιά ριζωμένες αντιλήψεις για την παρουσία των γυναικών στον δημόσιο χώρο.

Ενας μεγάλος αριθμός γυναικών έχει ασκήσει –ουσιαστικά και καθοριστικά– πολιτική μέσα από παράλληλους, στενούς και δύσβατους δρόμους. Από την Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου και την Καλλιρρόη Παρρέν-Σιγανού, τη Μαρία Σβώλου, την Αύρα Θεοδωροπούλου και την Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννίου, τις δασκάλες, τις εργάτριες, τις επισημόνισσες σε συλλογικές ή ατομικές δράσεις πέτυχαν και άλλαξαν όχι μόνο τις συνθήκες ζωής των γυναικών, αλλά την αντίληψη και την κοινωνική προκατάληψη γι' αυτές, για μας.

Τι είπαν

Το 1911 ο Αλ. Παπαναστασίου έλεγε: «Αρκετά ωρίμασεν η ιδέα ότι αι κοινωνίαι, αι οποίαι πιέζονσι τας γυναίκας και τα ανήλικα δι' επαχθούς εργασίας, ομοιάζονσι με τους βαρβάρους οίτινες αποκόπτονσι τα δέντρα, ίνα κόψωσι τους καρπούς».

Το 1918 ο Ροΐδης έγραφε: «Δύο είναι τα επαγγέλματα που αρμόζουν στις γυναίκες, το της νοικοκυράς και το της εταίρας».

Το 1930 ο Αλ. Σβώλος υποστήριζε: «Η εργασία είναι τόσον στενώς συννυφασμένη με την ελευθερίαν, ώστε να μη επιτρέπεται να στερηθώμεν τοιούτον δικαίωματος την γυναίκα».

Το 1887 η Καλλιρρόη Παρρέν δήλωνε: «Η χειραφέτησις της Ελληνίδος διά της εργασίας».

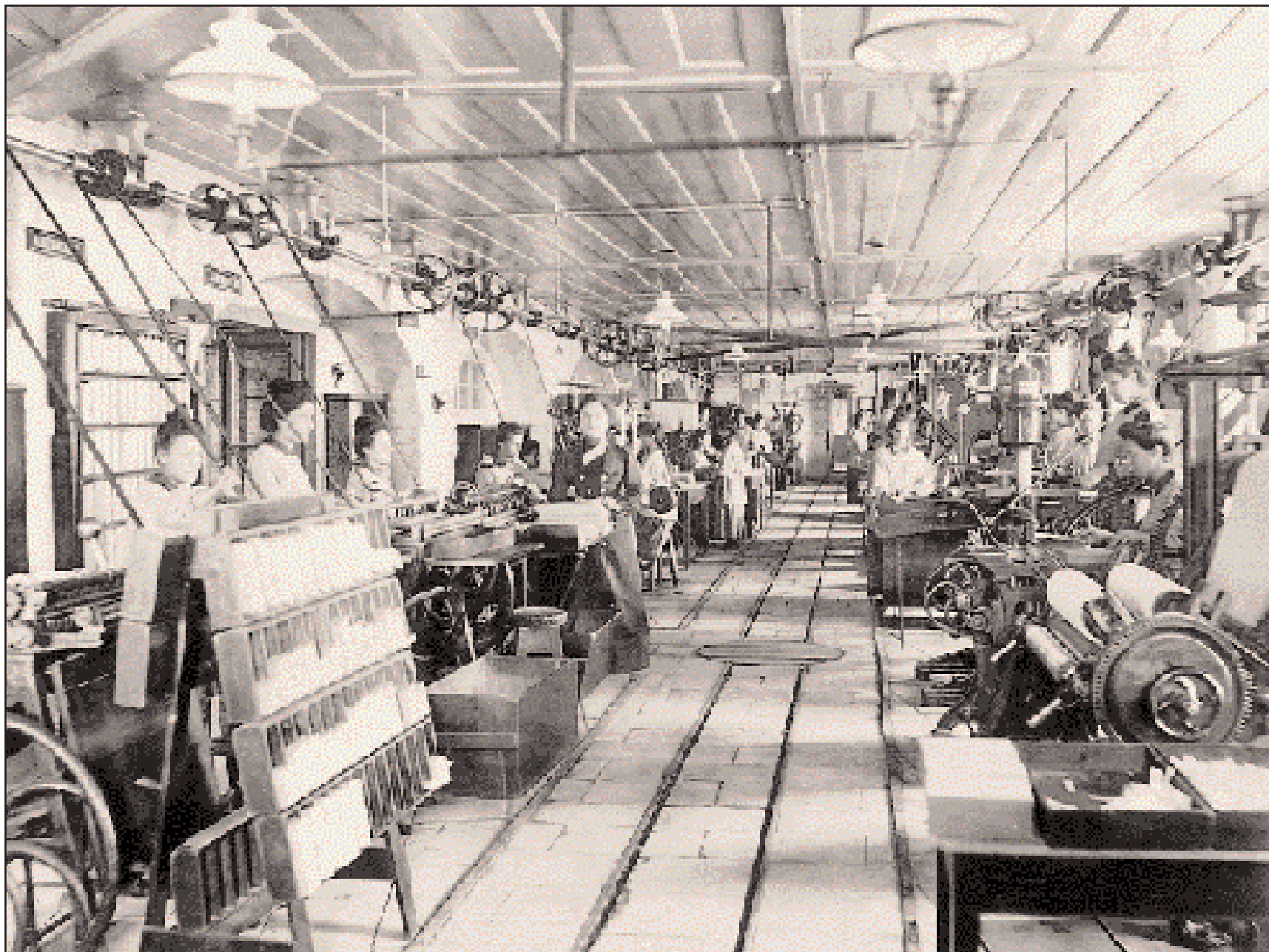
Το 1910 η Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννίου γράφει: «Το πρότυπό μας πρέπει να είναι η χειραφετημένη, η ανεξάρτητη γυναίκα του μέλλοντος. Είναι έξυπνη, μορφωμένη, ελεύθερη. Δεν είναι αναγκασμένη να παντρευτεί σαν τα αδύναμα, τα άοπλα σημερινά μας κορίτσια. Εργάζεται και κερδίζει όπως οι άνδρες. Δεν της πέρασε ποτέ από το νου να δώσει προίκα. Η εργασία είναι η δύναμις της γυναίκας στο μέλλον».

Και ο Τσιτσάνης τραγουδά:

*«Βλέπεις κοπέλες στα νφαντουργεία
κι άλλες δουλεύουν στα αργαλεία,
στα καπνομάγαζα, στα συνεργεία,
για σου περήφανη κι αθάνατη εργατιά».*

Στα καπνομάγαζα, στα υφαντουργεία

Εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία: από το σπίτι στη μισθωτή εργασία

Εργοστάσιο παιγνιοχάρτων και φυλλαδίων σιγαροχάρτων Γ.Ν. Ασπιώτη. Κέρκυρα 1881. Το τμήμα παραγωγής σιγαροχάρτων απασχολεί κυρίως γυναίκες. (συλλογή Μ.Γ. Τσάγκαρη).

Της **Λήδας Παπαστεφανάκη**

Ιστορικού

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ πάντα δούλευαν (στο σπίτι, στο χωράφι, στην οικοτεχνία): αυτό είναι πια μια κοινή διαπίστωση. Τον 19ο αιώνα ωστόσο στην Ευρώπη η διάδοση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, η μετατροπή της εργατικής δύναμης σε εμπόρευμα και ο διαχωρισμός του τόπου εργασίας από τον τόπο κατοικίας επέφεραν μια πολύ ουσιαστική αλλαγή στην εργασία των γυναικών, αφού η ανθρώπινη εργασία ταυτίστηκε πια με τη μισθωτή εργασία, τη μόνη που υπολογίζεται επειδή είναι και η μόνη που αμείβεται, στο πλαίσιο της εκχρηματισμένης οικονομίας.

Στο β' μισό του 19ου αιώνα αρχίζει να διαγράφεται και στην Ελλάδα η νέα κοινωνική πραγματικότητα, στο πλαίσιο της οποίας οι γυναίκες οδηγούνται στην αγορά εργασίας. Εως

τη δεκαετία του 1860 λιγότερες είναι οι γυναίκες και τα μικρά κορίτσια που απασχολούνται στη βιομηχανία (στα μεταξουργεία Κ. Δουρούτη στη Σπάρτη, Ι. Κωνσταντουλάκη στην Υδρα). Μεγάλος αριθμός εργατριών απασχολείται για πρώτη φορά στο ατμοκίνητο μεταξουργείο του Λουκά Ράλλη στον Πειραιά το 1859. Εδώ εργάζονται 60-80 άτομα, η πλειονότητα των οποίων είναι «άπορα κορίτσια» η πρόσληψή τους από τον επιχειρηματία προβάλλεται ως πράξη φιλανθρωπίας. Οι εργάτριες του Ράλλη αμείβονται με 1-1,25 δρχ. μεροκάματο, ενώ οι άνδρες με 2-2,5 δρχ.

Η συρροή των Κρητών προσφύγων της κρητικής επανάστασης του 1866-69 στον Πειραιά αποτέλεσε τη μαγιά για τη δημιουργία της εργατικής τάξης της πόλης: οι γυναίκες και τα κορίτσια πρόσφυγες, χωρίς άλλες δυνατότητες επιβίωσης, εισήλθαν

μαζικά στα νηματουργεία της πόλης. Η ανάπτυξη των πόλεων που επιταχύνθηκε κατά τη δεκαετία του 1870 συνετέλεσε στην εκβιομηχάνιση. Την ίδια δεκαετία διαπιστώνεται μια σημαντική αύξηση του συνόλου των εργατών-υπηρετών. Από το 1873-1875 καταγράφονται εργάτες και εργάτριες, που διαχωρίζονται πλέον από τους εργάτες γης, τους βιοτέχνες και τους υπηρέτες. Στο σύνολο των ατμοκίνητων εργοστασίων της χώρας απασχολούνται 5.120 εργάτες και εργάτριες, εκ των οποίων 2.737 άνδρες και 1.230 γυναίκες. Οι άνδρες αποτελούν το 53,45%, οι γυναίκες το 24,02%, τα κορίτσια το 10,25% και τα αγόρια το 12,28%. Οι γυναίκες και τα κορίτσια, εκείνη την εποχή, εργάζονται σχεδόν αποκλειστικά στα κλωστήρια βάμβακος και τα μεταξουργεία, όπου αποτελούν και την πλειονότητα του εργατικού δυναμικού (73,5%). Στη

δεκαετία του 1870, στις κυριότερες πόλεις της χώρας το ημερομίσθιο σταθεροποιείται στις 2-3 δρχ. για τους άνδρες, 1-1,5 δρχ. για τις γυναίκες και 0,2-1 δρχ. για τα παιδιά. Τα παιδιά (αγόρια και κορίτσια) δεν ήταν συνήθως κάτω των 10 ετών, αν και από την επόμενη δεκαετία μειώνεται το όριο της ηλικίας κατά την οποία τα παιδιά έμπαιναν στα βιομηχανικά εργοστάσια (του Πειραιά, αλλά και στην επαρχία). Στο εργοστάσιο κατασκευής παιγνιοχάρτων Ασπιώτη στην Κέρκυρα το 1887 εργάζονται κορίτσια ηλικίας 8 χρόνων.

Στα 1872, όταν η αγορά εργασίας του Πειραιά μόλις σχηματίζεται, μπορεί κανείς να δει στον ημερήσιο Τύπο της πόλης ειδήσεις που, έπειτα από προτροπή των ενδιαφερόμενων βιομηχάνων, διαπιστώνουν την έλλειψη γυναικείας εργατικής δύναμης στην πόλη και ειδοποιούν «ίνα γνω-

Συνέχεια στην 6η σελίδα

«Ενόμισα ότι ευρίσκομαι εις την αυλήν παρθεναγωγείου, όταν αντίκρισα τα ροδαλά και εύθυμα πρόσωπα των κοριτσιών», γράφει ο εκδότης του «Πανελληνίου Λευκώματος» Χατζηγιάννου. Εργάτριες σε καπνεργοστάσιο (συλλογή Ν. Πολίτη).

Συνέχεια από την 5η σελίδα
σθή και εις τας επαρχίας ιδίως η έλ-
λειψις αύτη» γιατί «καλλιτέραν απο-
κατάστασιν όντως δεν δύναται άλλο-
θι να εύρη πτωχή τις κόρη, καθότι
κερδαίνουσα απολαυήν αρκούσαν
δύναιται και την οικογένειαν αυτής
να υποβάλη και να παρασκευάση
βαθυμδόν την αποκατάστασιν αυτής
μετά τινος εργατικού και τιμίου βιο-
μηχάνου»¹.

Όστόσο, ο σχηματισμός των πρώ-
των εργατικών πυρήνων, που ακο-
λουήθηκε τη μετακίνηση αγροτικών
και ηθσιωτικών πληθυσμών στις πό-
λεις, δεν υπήρξε χωρίς αντιδράσεις.
Φόβοι και ανησυχίες δημιουργήθη-
καν στην αστική τάξη σχετικά με το
αποτέλεσμα των αυξανόμενων κοι-
νωνικών αντιθέσεων. Δυο τρόποι α-
ντιμετώπισης του προβλήματος προ-
βάλλονται τότε προκειμένου να απο-
τραπεί ο κίνδυνος της κοινωνικής α-
ναταραχής: αφενός η κατασταλτική
αντιμετώπιση των περιθωριακών ο-
μάδων και ο εγκλεισμός της εργατι-
κής δύναμης (στα κάθε λογής άσυλα,
στις φυλακές) και αφετέρου η μετα-
τροπή των εργατών σε ιδιοκτήτες.

Από την άλλη πλευρά η νέα κοινο-
νική πραγματικότητα, η μισθωτή ερ-
γασία των γυναικών έξω από το σπίτι,
όσο περιορισμένη και αν είναι, δεν
μπορεί να αγνοηθεί. Η γυναικεία
εργασία προκαλεί και αυτή τις αντι-
δράσεις των αστών καθώς θεωρεί-
ται ότι απειλεί ποικιλοτρόπως τις κυ-
ρίαρχες αστικές αξίες, την ηθική και

την οικογένεια και προσβάλλει τον
πρωταρχικό κοινωνικό ρόλο των γυ-
ναικών ως συζύγων και μητέρων.
Στα βιομηχανικά καταστήματα «η
συμβίσις των γενών αποτελεί ολι-
σθηρότατον κανόνα» που οδηγεί
στην έκλυση των ηθών. «Απανταχού
το άρμα της βιομηχανίας συντρίβει
υπό τους μηχανικούς τροχούς του
την γυναικείαν ύπαρξιν», γράφει ο
συντάκτης της **Οικονομικής Επιθεω-
ρήσεως** και προτείνει μέτρα για την
αντιμετώπιση της χαλάρωσης των
οικογενειακών δεσμών εξαιτίας της
εργασίας των γυναικών στα εργο-
στάσια: α) τη διευκόλυνση και διά-
δοση των μεθόδων της κατ' οίκον
γυναικείας εργασίας και β) «την α-
στυνομικήν της κοινωνίας αρμο-
νίαν», την περιφρούρηση δηλαδή
των ηθών με αστυνομικά και εισαγ-
γελικά μέτρα². Η πρόταση για τη διά-
δοση της γυναικείας μισθωτής ερ-
γασίας στο σπίτι (το γνωστό «φα-
σόν») δεν αποτελεί ελληνική πρωτο-
τυπία: πρόκειται για φαινόμενο ευ-
ρύτερο, που το πρότεινε, μεταξύ άλ-
λων και ο Γάλλος δημοκράτης Jules
Simon το 1861 ως λύση στα προβλή-
ματα που δημιουργούσε στην αστι-
κή ηθική η γυναικεία εργασία έξω α-
πό το σπίτι. Στην πράξη η γυναικεία
εργασία στο σπίτι γνώρισε μεγάλη
άνθηση στις μεγαλουπόλεις της Δυ-
τικής Ευρώπης μέχρι τις αρχές του
20ού αιώνα λόγω κυρίως της τεχνο-
λογικής καινοτομίας της ραπτομη-
χανής που ήταν προσιτή στις γυναι-

κες των κατώτερων στρωμάτων.

Πέρα από τις επιπτώσεις που έχει
«εις την ηθικήν κατάστασιν της ερ-
γατικής εν Ελλάδι τάξεως» ο συγ-
χωρισμός ανδρών και γυναικών στα
εργοστάσια, εκείνο που κυρίως απα-
σχολεί τις πρώτες φεμινίστριες και
τους αστούς μεταρρυθμιστές της ε-
ποχής είναι οι συνθήκες εργασίας
των εργατριών. Το εξαντλητικό 12ω-
ρο ωράριο εργασίας, οι ελλιπέστατοι
όροι υγιεινής, οι ασθένειες, η ανε-
παρκής διατροφή και γενικότερα οι
κακές συνθήκες διαβίωσης εξαιτίας
των γλίσχρων ημερομισθίων, προ-
σβάλλουν την υγεία των εργατριών
και την αναπαραγωγική τους ικανό-
τητα. Η μητρότητα χρησιμοποιείται
ως βασικό επιχείρημα προκειμένου
να ληφθούν μέτρα προστασίας της
υγείας των εργατριών. «Η σήμερον
νοσηρά και αναιμική και υπό οργανι-
κών παθήσεων προσβαλλομένη κόρη
ή νέα γυνή ως εκ του είδους της ερ-
γασίας και της καταχρήσεως των δυ-
νάμεων της, ή δεν θα γείνη ποτέ μή-
τηρ ή θα κυοφορήση τέκνα μαρα-
σμών και καχεκτικά, προσωρισμένα
εις συνοικισμόν νοσοκομείων μάλ-
λον ή στρατώνων» γράφει η Καλλιρ-
ρόη Παρρέν στα 1890³.

«Η Ελληνίς
εργαζομένη σώζει
την οικογένειάν της»

Η συμμετοχή των γυναικών στη

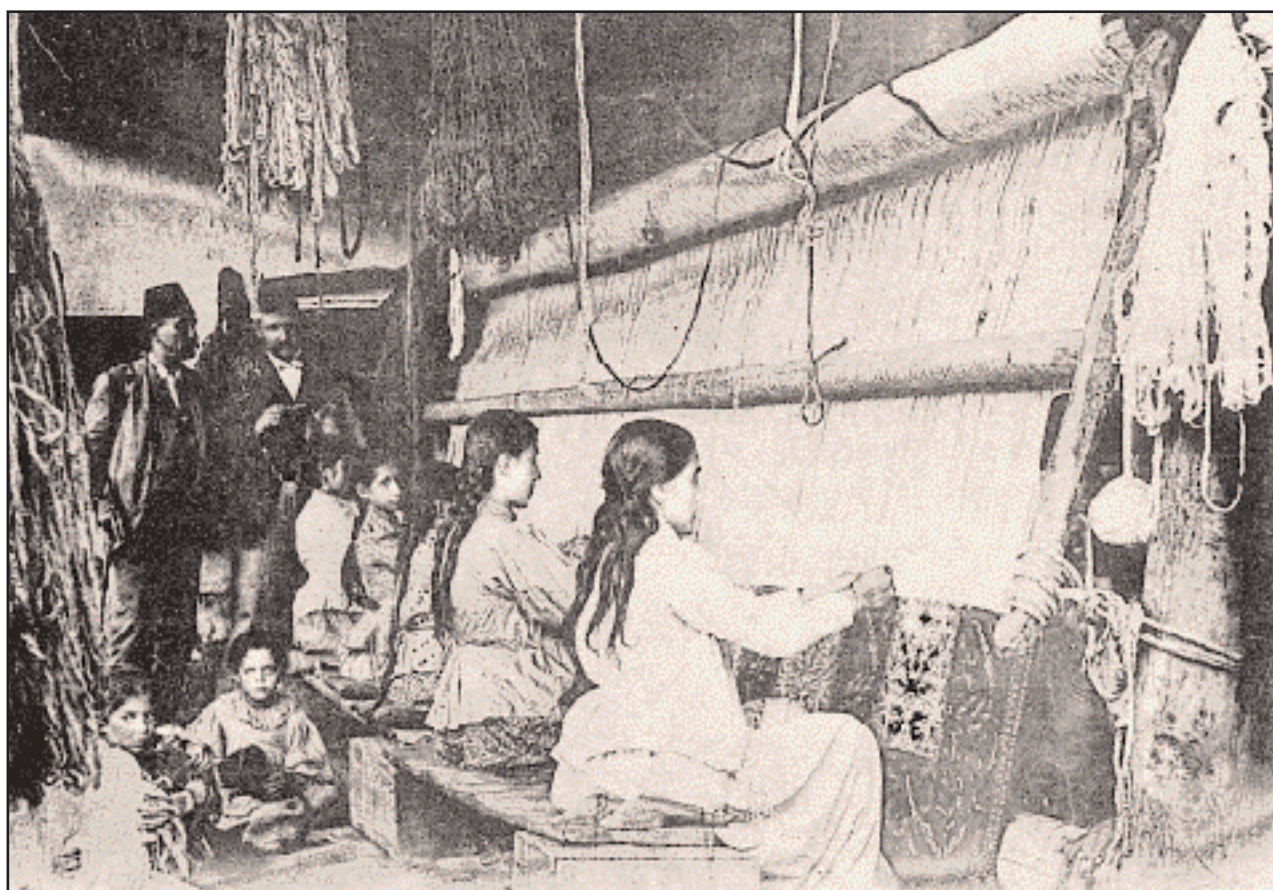
μισθωτή εργασία διευρύνεται ση-
μαντικά το α' μισό του 20ού αιώνα.
Ειδικότερα, στη βιομηχανία η γυ-
ναικεία συμμετοχή είναι 16% το
1907, αυξάνεται σε 20% το 1920,
φτάνει στο 23,2% το 1928 και στο
26,8% το 1951. Ο εκδότης του *Πα-
νελληνίου Λευκώματος*, Χατζηγι-
άννου, υποστηρικτής της βιομηχα-
νίας και της κοινωνικής ειρήνης,
χαιρετίζει την είσοδο των Ελληνί-
δων στην αγορά εργασίας, παρου-
σιάζοντας μια εικόνα εργατριών ρι-
ζικά διαφορετική απ' αυτήν που
παρουσίαζε η Παρρέν 30 χρόνια
πριν. «Ενόμισα ότι ευρίσκομαι εις
την αυλήν παρθεναγωγείου», γρά-
φει, «όταν αντίκρισα τα ροδαλά
και εύθυμα πρόσωπα των κορι-
τσιών του εργοστασίου κατά την ώ-
ραν του διαλείμματος» στην Ανώ-
νυμη Ελληνική Εταιρεία Βιομηχα-
νίας Καπνού, αυτά τα «καθαρά και
κόσμια» που εργάζονται για να συ-
ντηρούν τις οικογένειές τους και
να αναπληρώνουν τα αδέρφια που
είναι στο μέτωπο. Η εποχή που συ-
ντάσσεται αυτή η ειδυλλιακή περι-
γραφή δεν είναι βέβαια τυχαία:
Μάιος του 1922, η χώρα σε εμπόλε-
μη κατάσταση διακατέχεται από
μεγάλες προσδοκίες. Για τον Χα-
τζηγιάννου, αλλά και για μεγάλη
μερίδα του ημερήσιου Τύπου της
εποχής, όλοι, άνδρες και γυναίκες,
«οφείλουσι να έχωσι το βλέμμα
προς εντεταμένην εργασίαν ίνα
μετ' επιτυχίας συναγωνισθώσι

Πάνω: Πήλινα αγγεία φτιάχνουν στο Φοινί της Κύπρου (φωτ.: Ι.Π. Φώσκο-λο - εκδ. Λαϊκή Τράπεζα Κύπρου). Χαλιά υφαίνουν στη Σμύρνη το 1904 (αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.). Οι ανάγκες της μαζικής παραγωγής προϊόντων είναι γεγονός. Η συμμετοχή των γυναικών στη μισθωτή εργασία αρχίζει να διευρύνεται.

τους πέριξ Βαλκανικούς λαούς...». Η γυναικεία εργασία είναι συνεπώς τότε και αναγκαία και εθνικά χρήσιμη, γιατί «η εργασία θα αναδείξει και πάλιν τον Ελληνικόν έθνος το οποίον θα αποβή ο σκαπανεύς του πολιτισμού εν τη Ανατολή»⁴. Την ίδια περίοδο που αμφισβητείται έντονα το δικαίωμα στην απεργία, η εργασία μεταβάλλεται σε μια έννοια ενωτική και αταξική, η οποία θα συμβάλει στην ανόρθωση του έθνους, όπως ακριβώς και η πολεμική προσπάθεια. Λίγους μήνες μετά η ήττα στο μικροαστικό μέτωπο θα διαψεύσει αυτές τις προσδοκίες. Η έλευση των προσφύγων συντελεί σε επέκταση της γυναικείας συμμετοχής στη βιομηχανική εργασία. Σύμφωνα με την απογραφή πληθυσμού το 1928, το 36,2% των εργα-

Συνέχεια στην 8η σελίδα

Το 1912 ψηφίστηκε ο νόμος «περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων», που αποτέλεσε τον βασικό κορμό της ειδικής προστατευτικής νομοθεσίας για τη γυναικεία εργασία. Απαγόρευε να εργάζονται οι γυναίκες νυχτερινή βάρδια, και όριζε το 10ωρο ως ανώτατο όριο εργασίας. Συσκευασία και κατεργασία βουτύρου στο Γαλακτοκομείο Μαργαρίτη στην Κέρκυρα (αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.).

Συνέχεια από την 7η σελίδα

τριών είναι πρόσφυγες, ενώ στους εργάτες-πρόσφυγες το ποσοστό είναι 23,8%. Στις δεκαετίες 1920-1930 οι άνδρες και οι γυναίκες κατέχουν διαφορετικές θέσεις στον καταμερισμό της εργασίας. Οι άνδρες απασχολούνται στη μηχανουργία, στη βυρσοδεψία, στη βιομηχανία ξύλου και τροφίμων, στην παραγωγή ενέργειας, ενώ η συμμετοχή των γυναικών υπερτερεί στην υφαντουργία και τη βιομηχανία ενδυμάτων και είναι επίσης σημαντική στην καπνοβιομηχανία, τη χαρτοποιία και τη χημική βιομηχανία.

Στο πλαίσιο της βενιζελικής εργατικής πολιτικής ψηφίστηκε το 1912 ο νόμος «περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων» που αποτέλεσε τον βασικό κορμό της ειδικής προστατευτικής νομοθεσίας για τη γυναικεία εργασία: απαγόρευε την εργασία των γυναικών στις βιομηχανικές επιχειρήσεις τη νύχτα, την Κυριακή και σε ορισμένες βαριές και ανθυγιεινές εργασίες και όριζε ως ανώτατο όριο εργασίας το 10ώρο. Παράλληλα, συγκροτήθηκε το σώμα Επιθεωρητών Εργασίας που θα επέβλεπε την τήρηση και εφαρμογή της εργατικής νομοθεσίας.

Χαρακτηριστικά γνωρίσματα

Οι εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας στις δεκαετίες 1920 και 1930 περιγράφουν σε γενικές γραμμές τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των εργατριών: οι περισσότερες είναι πολύ νέες (50% είναι 10-19 ετών), έχουν ελάχιστη ή δεν έχουν καθόλου μόρφωση και συντηρούν συχνά ένα ή περισσότερα μέλη της οικογενείας τους. Μετά το 1922, το 1/3 είναι πρόσφυγες, ορφανές από τον έναν ή και τους δύο γονείς. Οι

περισσότερες δουλεύουν στο εργοστάσιο ώσπου να παντρευτούν. Τα ημερομίσθιά τους είναι κατά πολύ χαμηλότερα των ανδρικών, ακόμα κι όταν εκείνες είναι ειδικευμένες εργάτριες και οι άνδρες μαθητευόμενοι. Οι εκθέσεις αυτές τονίζουν ότι η νομοθεσία που ρυθμίζει την εργασία των γυναικών και των παιδιών δεν εφαρμόζεται: οι ώρες εργασίας ξεπερνούν κατά πολύ το επιτρεπόμενο ωράριο και οι συνθήκες υγιεινής είναι συχνά άθλιες.

Οι εργάτριες, στο μεγαλύτερο ποσοστό τους, δεν είναι οργανωμένες στα επαγγελματικά σωματεία και σπάνια διατυπώνουν συλλογικά αιτήματα, κυρίως λόγω της νεαρής ηλικίας τους και της σχετικά σύντομης παραμονής τους στο εργοστάσιο. Οι εργατικές ενώσεις, στις οποίες η συμμετοχή των γυναικών είναι περιορισμένη, και οι οργανώσεις των αστών φεμινιστριών είναι αυτές που διεκδικούν για τις εργάτριες καλύτερους όρους δουλειάς και «ίση αμοιβή για ίση εργασία» κατά το μεσοπόλεμο.

Οι καπνεργάτριες ήταν εύλογα περισσότερο οργανωμένες από τις άλλες εργάτριες, αφού στο σύνολό του ο κλάδος της καπνεργασίας ήταν εξαιρετικά μαχητικός σε ολόκληρη εκείνη την περίοδο, από την πολυεθνική καπνεργατική απεργία στη Μακεδονία το 1914 μέχρι την αιματηρή πρωτομαγιά της Θεσσαλονίκης, το 1936. Αλλά και οι εργάτριες της κλωστοϋφαντουργίας, παρά το γεγονός ότι δεν εγγράφονται στα επαγγελματικά τους σωματεία, συμμετέχουν στους εργατικούς αγώνες του μεσοπολέμου στην Αθήνα και τον Πειραιά, τη Νάουσα, τη Θεσσαλονίκη, διεκδικώντας τη μη μείωση των -ήδη χαμηλών- ημερομισθίων και καλύτερες συνθήκες δουλειάς.

Σε όλη αυτή την περίοδο (μέσα 19ου-μέσα 20ού αιώνα) τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη βιομηχανική εργασία των γυναικών και την καθιστούν υποδεέστερη της ανδρικής συνοψίζονται στα εξής: αισθητά χαμηλότερα από τα ανδρικά γυναικεία ημερομίσθια, απαξίωση της γυναικείας εργασίας ως μη ειδικευμένης, απουσία τεχνικής εκπαίδευσης αλλά και έλλειψη μιας κοινωνικά αναγνωρισμένης μαθητείας, υψηλή κινητικότητα, έλλειψη ιεραρχικής εξέλιξης εντός του εργοστασίου.

Στο τέλος αυτής της περιόδου, ο νόμος για τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας του 1935, που εφαρμόστηκε κατόπιν από τη δικτατορία Μεταξά, έθετε τέρμα στις διεκδικήσεις για εξίσωση των γυναικείων ημερομισθίων με τα ανδρικά, αφού προέβλεπε υποδιαιρέσεις στα καθοριζόμενα όρια των μισθών ανάλογα με το φύλο του εργαζόμενου, καθιερώνοντας έτσι και νομοθετικά τον ισχύοντα καταμερισμό της εργασίας κατά φύλα και την υποτίμηση της γυναικείας εργασίας.

- Σημειώσεις:** 1. Εφημ. «Ποσειδών» (Πειραιώς), 8.12.1872.
2. «Ηθικο-βιομηχανική της γυναικός έποψις», Οικονομική Επιθεώρησις 53, 1877.
3. Καλλιρόη Παρόν, «Αυστηρές εργάτιδες!», Εφημερίς των Κυριών 191, 1890.
4. Πανελλήνιο Λένγκωμα της Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921, τ.Β' Εμπόριο-Βιομηχανία. Αθήνα 1923.

Βιβλιογραφία: Αβδελά Ε., «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος-20ός αιώνας)», περ. Τα Ιστορικά 11, 1989.

Αγριαντώνη Χ., «Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», Αθήνα 1986.

Ρηγίνος Μ., «Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936», Αθήνα 1987.

Εργαζόμαστε χωρίς αμοιβή

Της **Ελένης Συρίγου-Ρήγου**

Εκπαιδευτικού

ΤΗ δεκαετία του 1930 στην υπηρεσία των λουτρών Λουτρακίου προσλαμβάνονταν κάθε θερινή περίοδο 40-50 κορίτσια από 16-25 περίπου ετών. Η εργασία που πρόσφεραν ήταν δύο ειδών: α) καθάριζαν τα λουτρά και β) πρόσφεραν νερό θεραπευτικό για να πίνουν οι λουόμενοι.

Το ωράριό τους ξεκινούσε στις 4.30 π.μ. και τελείωνε στις 6.30 μ.μ., με τρεις ώρες διακοπή το μεσημέρι. Στη συνέχεια ήταν υποχρεωμένες να πάνε στην πλατεία της Κρατικής Πηγής, όπου, μέχρι τις 9.30 το βράδυ, πρόσφεραν θεραπευτικό νερό στους λουόμενους.

Το ντύσιμο της υπηρεσίας τους ήταν άσπρες καθαρές ποδιές και παπούτσια άσπρα χωρίς ψηλά τακούνια. Όλα τα αγόραζαν οι ίδιες. Η αμοιβή τους: **καμία!!**

Το μόνο που εισέπρατταν ήταν τα φιλοδωρήματα των λουομένων. Τα χρήματα αυτά τα ρίχνανε σε κοινά κουτιά, τα οποία άνοιγαν στο τέλος της εργασίας τους και τα μοιράζονταν. Η αναλογία ήταν περίπου για κάθε κορίτσι 25-35 δραχ. την ημέρα. Για την πρόσθετη δουλειά, 7-9.30 μ.μ., που μοίραζαν νερό στους λουόμενους δεν είχαν ούτε αυτό το έσοδο. Ας σημειώσουμε ότι κάθε ποτήρι νερό προσφερόταν αντί 50 λεπτών μέχρι 1 δραχμή, αλλά όλα αυτά ήταν υπέρ του ενοικιαστού των λουτρών.

Τα στοιχεία αυτά προέρχονται από γράμμα διαμαρτυρίας με ημερομηνία 9-7-1931 Λουτράκι, προς τον «Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας» και υπογραφή Κ.Ο. Το γράμμα τελειώνει ως εξής: «Σας παραδίδω, κ. πρόεδρε, την εικόνα ζωηράν άνευ σχολίων μου. Η κριτική είναι δική σας. Υπάρχει επιθεώρησης εργασίας στο υπουργείο; Είναι πολύ μακράν βέβαια, 3½ ώρες από εδώ».

Ο «Αγώνας της Γυναίκας» δημοσιεύοντας το γράμμα αναφέρει ότι αμέσως το διαβίβασαν στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας για να ελέγξει αν οι πληροφορίες που δίνονται είναι σωστές. Και σχολιάζει: «Δεν είναι όμως η πρώτη φορά που μαθαίνουμε ότι η φτωχή κοπέλα είναι αντικείμενο της αγριώτερης εκμετάλλευσης. Ευχόμαστε ή να διαψεύσει τις πληροφορίες αυτές το υπουργείο, έπειτα από την έρευνα που θα κάνει ή να λάβει αυστηρά μέτρα για να διορθωθεί η κατάσταση».

«Ο Αγώνας της Γυναίκας», 15-31 Ιουλίου 1931, τεύχος 144-145, σελ. 5

Επάγγελμα: Δασκάλα

Η εκπαίδευση στα Παρθεναγωγεία και η θέση τους στην ελληνική κοινωνία

Της **Ελένης Φουρναράκη**

Επίκ. καθηγήτριας της Κοινωνικής Ιστορίας
στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

Το επάγγελμα της δασκάλας γεννήθηκε μαζί με τη σχολική ένταξη των κοριτσιών, νέο θεσμό που εισήγαγε το ανεξάρτητο κράτος στο πλαίσιο οικοδόμησης ενός συγκεντρωτικού εθνικού συστήματος εκπαίδευσης. Το κράτος θεσμοθέτησε τη στοιχειώδη εκπαίδευση υποχρεωτική και για τα δύο φύλα (1834), αναγνωρίζοντας έτσι ένα βασικό αστικό δικαίωμα για τις γυναίκες, το οποίο όμως συγχρόνως υπονομευόταν αφού δεν επεκτάθηκε στις άλλες βαθμίδες της εκπαίδευσης, δωρεάν και δημόσιες για το ανδρικό φύλο. Ως τις αρχές του 20ού αιώνα, η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών και η μόρφωση των διδασκαλισσών εγκαταλείφθηκαν αποκλειστικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία, η οποία, επιχειρώντας να υπηρετήσει ταυτόχρονα και τους δύο αυτούς στόχους, οργάνωσε ένα κύκλο σπουδών ανώτερο του δημοτικού (Ανώτερα Παρθεναγωγεία), ο οποίος διέφερε ως προς το περιεχόμενο και τη διάρκεια φοίτησης και από τη μέση ανδρική εκπαίδευση και από εκείνη των κρατικών διδασκαλείων αρρένων.

Διδασκαλείο Θηλέων

Ολόκληρο το 19ο αιώνα, η μόρφωση των διδασκαλισσών ταυτίστηκε με τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία της Φιλεκαπαιδευτικής Εταιρείας. Από το 1842, η Φ.Ε. ανέλαβε να εκπαιδεύσει στο Αρσάκειο Αθηνών (1837) περιορισμένο αριθμό κρατικών (ή δημοτικών) υποτρόφων, οι οποίες μαζί με τις υποτρόφους της εταιρείας, προορίζονταν για το διδασκαλικό επάγγελμα. Αυτού του είδους η συμβολή του δημοσίου παγιώθηκε όταν το 1861 το Αρσάκειο χρήστηκε επισήμως Διδασκαλείο Θηλέων, ιδιότητα που απέκτησαν και τα μεταγενέστερα Παρθεναγωγεία της Φ.Ε. και ουσιαστικά μονοπώλησαν ως την καμπή του αιώνα. Δεν πρόσφεραν ωστόσο μια τυπικά και ουσιαστικά αυτόνομη επαγγελματική εκπαίδευση στις υποψήφιες δασκάλες, αφού οι τελευταίες είχαν κοινό πρόγραμμα μαθημάτων με κοπέλες που, επιθυμώντας ανώτερη του δημοτικού μόρφωση, φοιτούσαν με δικά τους έξοδα ως οικοτρόφες (υψηλά διδάκτρα) ή ως «εξωτερικές» (θεσμός πιο προσιτός σε μεσαία αστικά εισοδήματα) και οι οποίες μπορούσαν βέβαια να διεκδικήσουν το διδασκαλικό δίπλωμα ενώπιον της αρμόδιας εξεταστικής επιτροπής· φαίνεται πως

Ο Τζόν Χένρι Χιλ και η γυναίκα του Φράνσις Χιλ ήρθαν στην Ελλάδα απεσταλμένοι της Προτεσταντικής Επισκοπικής Εκκλησίας, στα 1830. Γρήγορα έριξαν ιδιαίτερο βάρος στον τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης, δίνοντας βαρύτητα και στη μόρφωση διδασκαλισσών. Το Παρθεναγωγείο της Χιλ μόρφωσε τις πρώτες Ελληνίδες δασκάλες πριν από το Αρσάκειο. Στη φωτ. η Φ. Χιλ με μαθήτριάς της το 1865. Οι φωτογραφίες του κειμένου είναι από το βιβλίο της Ελένης Φουρναράκη «Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών»).

την ίδια δυνατότητα είχαν κατά καιρούς μαθήτριες και άλλων Ανώτερων Παρθεναγωγείων.

Η ταύτιση αυτή μέσης εκπαίδευσης και μόρφωσης διδασκαλισσών –η οποία δεν ανατράπηκε ριζικά πριν από την ίδρυση κρατικών Διδασκαλείων θηλέων το 1914– διέυρνε κάπως τις δυνατότητες πρόσβασης στο επάγγελμα της δασκάλας, το μόνο που ήταν ανοιχτό στις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων. Απέβη όμως σε βάρος της επαγγελματικής κατάρτισης των διδασκαλισσών, καθώς υπηρέτούσε ταυτόχρονα διαφορετικές ανάγκες: από τη μια πλευρά, την προετοιμασία κοριτσιών λιγότερο ή περισσότερο εύπορων οικογενειών για τους οικιακούς ρόλους, μέσα από την εκμάθηση δεξιοτήτων (γαλλικά, πιάνο, χορός, εργόχειρα) που επιπλέον δήλωναν συμμετοχή στα κυρίαρχα δυτικά πρότυπα της αστικής ζωής και λειτουργούσαν ως συμπλήρωμα της προίκας· και από την άλλη, μια επαγγελματική διέξοδο σε κοπέλες που απλά είχαν ανάγκη να εργαστούν.

Με την ιδιότητα της δασκάλας, για πρώτη φορά οι γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων είχαν πρόσβαση στη μισθωτή εργασία. Μολονότι η διατήρηση της παραδοσιακής οικογενειακής δομής επέβαλλε δεσμεύσεις και έλεγχο στα εργαζόμενα γυναικεία μέλη, το επάγγελμα της δασκάλας δεν έπαυε να είναι για τις γυναίκες αυτών των στρωμάτων μια πρώτη **εναλλακτική λύση** στην απόλυτη οικονομική εξάρτηση και στον περιορισμό στους οικιακούς ρόλους. Πρόσφερε επιπλέον ευκαιρίες κοινωνικής ένταξης και **βελτίωσης της κοινωνικής τους θέσης**, άρα δυνατότητα να διαμορφώσουν μια διαφορετική εικόνα για τον εαυτό τους. Μα ακριβώς γι' αυτούς τους λόγους, η πρώτη αυτή φιγούρα μορφωμένης και συνάμα εργαζόμενης γυναίκας, εμφανής απόκλιση από το καθιερωμένο γυναικείο πρότυπο των αστικών στρωμάτων, συνδέθηκε από νωρίς συμβολικά με την εικόνα της γυναίκας «που δεν ξέρει τη θέση της»· κι έγινε πράγματι, όπως έχει υποστηριχθεί, «το αρχέτυπο όλων των γελοιο-

γραφικών μορφών που επινόησε η συλλογική φαντασία ως απάντηση στη γυναικεία αμφισβήτηση».

Η διατήρηση παραδοσιακών αξιών σε ό,τι αφορά τη σχέση των φύλων θέτει εν αμφιβόλω –τουλάχιστον τις πρώτες δεκαετίες του νεαρού κράτους– τη χρησιμότητα της μόρφωσης για τις γυναίκες, υπονομεύοντας έτσι την κοινωνική εικόνα της διδασκάλισσας, ιδιαίτερα αν προέρχεται από κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Αν για τα αγόρια μεγάλο κοινωνικό φάσματος η ικανοποίηση του «προς την παιδείαν έρωτος» παραμένει αναμφισβήτητη κοινωνική αξία (εκλογικεύοντας άλλωστε υπαρκτές δυνατότητες κοινωνικής ανόδου δια της εκπαίδευσης) η νεαρή Αρσακειάς «ταπεινότερης» καταγωγής που αναζητά περισσότερα γράμματα και διδασκαλικό δίπλωμα κατηγορείται από την ηθικολογία της εποχής ότι υιοθετεί «ιδέας και έξεις ανωτέρας της τάξεως εις ην ανήκει» και επιθυμεί «την μεγάλην κοινωνίαν». Στο πρόσωπό της, καταγγέλλονται εν γένει οι διαβρωτικές συνέπειες

Συνέχεια στην 10η σελίδα

Συνέχεια από την 9η σελίδα
της γυναικείας εκπαίδευσης για
την αιώνια γυναικεία αρετή.

Ελλείψεις και «προσόντα»

Η πραγματικότητα ωστόσο –όσο μπορούμε να τη γνωρίζουμε– της ζωής μιας μέσης δασκάλας που σε ηλικία 16–17 χρόνων αρχίζει τη σταδιοδρομία της συνήθως διοριζόμενη στην επαρχία, σε περιβάλλον πιθανότατα αδιάφορο ή δύσπιστο προς τη σχολική ένταξη των κοριτσιών δεν μοιάζει και τόσο με ένταξη στη «μεγάλη κοινωνία». Συχνά προστάτης οικογένειας και με χαμηλότερες αποδοχές από εκείνες των ανδρών συναδέλφων της, επιβαρυνόταν οικονομικά ακόμη περισσότερο, σε περίπτωση διορισμού μακριά από την οικογένειά της. Αν το διδασκαλικό επάγγελμα γενικά δεν έχαιρε πάντα ιδιαίτερης υπόληψης και η θέση όσων το ασκούσαν ήταν επισφαλής, λόγω κυρίως της απόλυτης εξάρτησης από το πλέγμα των αντικρουόμενων κομματικών συμφερόντων, η θέση των διδασκαλισσών ήταν διπλά ευάλωτη. Προνομιακά θύματα των τοπικών αντιθέσεων, αντιμετώπιζαν συγχρόνως τον ασφυκτικό έλεγχο μιας κοινωνίας συχνά αυστηρά πατριαρχικής. Αν για τους κώδικες της παραδοσιακής κοινωνίας η νεαρή δασκάλα όταν μάλιστα ήταν «ωραία ή και ολίγον εύθυμος και ζωηρά» θεωρείτο αμφίβολης ηθικής, η παντρεμένη κρινόταν «ανεπιτήδειος» να ασκήσει το επάγγελμα. Οι αντιστάσεις αυτές προκάλε-

Το επάγγελμα της δασκάλας ήταν μια πρώτη εναλλακτική λύση απέναντι στην απόλυτη οικονομική εξάρτηση και στην προοπτική του οικιακού ρόλου. Επιπλέον προσέφερε ευκαιρίες κοινωνικής ένταξης και βελτίωσης της κοινωνικής τους θέσης. Μαθήτριες στο Παρθεναγωγείο Χιλ, το 1885.

σαν μάλιστα την έκδοση υπουργικής εγκυκλίου (1874), η οποία τις καταδίκαιε έντονα, τονίζοντας ότι για τη δασκάλα «ο εν συζυγία βίος και η τεκνοφορία» δεν αποτελούν «έλλειψιν», αλλά αντίθετα **βασικό προσόν**, καθώς καλείται όχι μόνο να διδάξει αλλά κυρίως να **ηθικοποιήσει** τις μαθήτρές της «παρέχουσα εαυτήν εν μέσω βιωτικών δυσχερειών τύπον αγαθής μητρός και εντίμου οικοκυρίας».

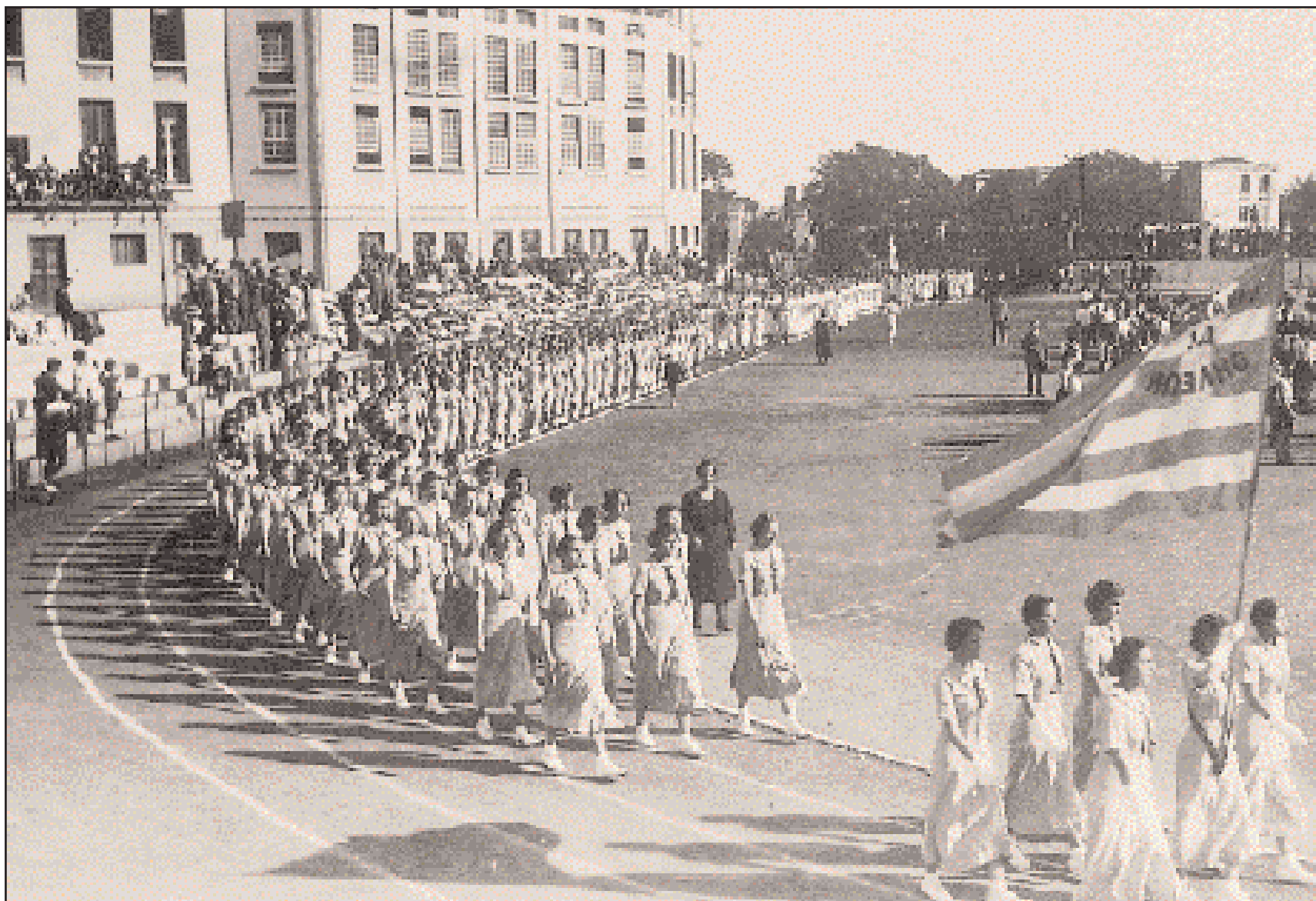
Το τελευταίο τρίτο του αιώνα, οι αστικές αυτές αξίες, δηλαδή η εξύμνηση του οικιακού ιδεώδους, της μητρότητας και των ηθικοποιητικών «γυναικείων ιδιοτήτων», για πρώτη φορά προσδιόριζαν με σαφήνεια την κοινωνική χρησιμότητα της γυναικείας εκπαίδευσης αλλά και του έργου της **παιδαγωγού**, ορίζοντάς το ως προέκταση «της γυναικείας φύσης». Στο πλαίσιο των επαναπροσδιορισμών αυτών αναβαπτισμένων στην πανάκεια της προόδου αλλά και στην εθνικιστική εξέταση, οι γυναίκες, «μητέρες – δασκάλες» ή «δασκάλες – μητέρες», καλούνται να λειτουργήσουν αναμορφωτικά στην κοινωνία και το έθνος.

Οι γράφουσες της εποχής

Πολλές γυναίκες που προέρχονται από τη μεσααστική ή μικροαστική διανόηση τόσο της Ελλάδας όσο και του ελληνισμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας θα χρησιμοποιήσουν το διδασκαλικό επάγγελμα ή την ιδιότητα της παιδαγωγού για να διευρύνουν ρωγμές που οι νέες αξίες άνοιγαν στον απόλυτο αποκλεισμό τους από την πολιτεία. Η δημόσια έκφραση στα συμβατά προς τη «φύση» τους παιδαγωγικά θέματα ήταν μια αφετηρία για να αρθρογραφούν συστηματικά, να δίνουν δημόσιες διαλέξεις, να εκδώσουν γυναικεία περιοδικά που προωθούν κάποιες ιδέες ισότητας· για να γίνουν οι **«γράφουσες»** της εποχής. Επωφελούμενες από την αναγνωρισμένη αναγκαιότητα εκσυγχρονισμού των παιδαγωγικών μεθόδων, δασκάλες μετεκπαιδεύονται σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια με έξοδα φιλεκπαιδευτικών συλλόγων ή και δικά τους, για να προσφέρουν κατόπιν τις εξειδικευμένες γνώσεις τους ως διευθύντριες, σύμβουλοι ή επιθεωρήτριες Παρθεναγωγείων. Αλλά και η εθνικιστική δράση, σχεδόν ταυτόσημη με το διδασκαλικό έργο σε μια εποχή που η διάδοση των ελληνικών γραμμάτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αποκτά στρατηγική σημασία, πρόσφερε στις δασκάλες μια πρώτη ευκαιρία **άμεσης συμμε-**

Το διδασκαλικό επάγγελμα έγινε σιγά σιγά η γέφυρα για πρόσβαση και σε άλλους τομείς του δημόσιου τομέα. Στη φωτογραφία, μάθημα Χημείας στο Αρσάκειο.

Με την ιδιότητα της δασκάλας, οι γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων είχαν για πρώτη φορά πρόσβαση στη μισθωτή εργασία. Γυμναστικές επιδείξεις στη δεκαετία του 1930. Σε πρώτο πλάνο παρελαύνει το Α' Γυμνάσιο Θηλέων Θεσσαλονίκης. Δίπλα στις μαθήτριες βαδίζει η γυμνάστρια (από το βιβλίο «Η διαδρομή της μνήμης» των Γ. Αναστασιάδη, Ε. Χεκίμογλου. Εκδ. University Studio Press).

τοχής στην πολιτική δράση. Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, η είσοδος των γυναικών σε απαγορευμένους τομείς του δημόσιου χώρου συνδέεται στενά με το διδασκαλικό επάγγελμα. Εξάλλου, πολλές γυναίκες που στρατεύθηκαν στην υπόθεση της γυναικείας «χειραφετήσεως» υπήρξαν δασκάλες. Δεν είναι λοιπόν παράξενο που η κυρίαρχη ιδεολογία καυτηρίασε και διακωμώδησε στο πρόσωπο της δασκάλας κάθε γυναικεία μορφή που κλόνιζε την ισχύουσα ισορροπία των κοινωνικών σχέσεων των φύλων, εμπίπτοντας στην κατηγορία της κοινωνικής «ανωμαλίας»: η σχολαστική λογία, η ημιμαθής «γράφουσα» ή η ανδροπρεπής φεμινίστρια στάθηκαν οι πιο προσφιλείς παραλλαγές του χλευαστικού προτύπου της διδασκάλισσας.

Τα σημεία κορεσμού που εμφανίζει το επάγγελμα της δασκάλας ήδη από το 1860–70 (σημειωτέον ότι ως το 1887, δεν διορίζονταν γυναίκες σε σχολεία αρρένων) αποτυπώνουν την κοινωνική του σημασία για τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων. Στην καμπή του αιώνα, η ανεργία των δασκαλισσών χαρακτηρίζεται «μέγιστον κοινωνικών ζητημάτων», καθώς αρχίζει να αναγνωρίζεται ότι η αυξανόμενη προσφορά μισθωτής εργασίας από τις γυ-

ναίκες επιβάλλει την επιτακτική ανάγκη να διευρυνθούν οι εξαιρετικά περιορισμένες επαγγελματικές τους δυνατότητες.

Από τις αρχές του 20ού και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου η διευρυνόμενη συμμετοχή των γυναικών στις μισθωτές σχέσεις αποτελεί πλέον γεγονός και στην Ελλάδα. Η εξέλιξη αυτή εικονογραφείται και με τους ανοδικούς ρυθμούς διείσδυσης των γυναικών σε τομείς της δημοσιοϋπαλληλίας, στην οποία εντάσσεται και ο διδασκαλικός κλάδος ως μέρος των εκπαιδευτικών. Σε σχέση με άλλους τομείς, οι γυναίκες διαθέτουν μακρά παράδοση στο εκπαιδευτικό επάγγελμα (αν και όχι ως καθηγήτριες) και δεν είναι τυχαίο που σταθερά, από το 1920 ως το 1950, εκπροσωπούν το μεγαλύτερο γυναικείο ποσοστό ανά κλάδο, ενώ το 1945 φτάνουν το 46,2% του συνόλου των γυναικών δημοσίων υπαλλήλων. Δεν εμφανίζουν επίσης τη μαζική συγκέντρωση και στασιμότητα στις κατώτερες βαθμίδες της ιεραρχίας στον ίδιο βαθμό που αυτό χαρακτηρίζει τα νέα «γυναικεία επαγγέλματα» των δακτυλογράφων, γραμματέων, τηλεφωνητριών. Παρά ταύτα, το επάγγελμα της εκπαιδευτικού υπακούει στη λογική του γυναικείου επαγγέλματος: υπόκει-

ται άλλωστε στο ιδεολογικό εγχείρημα να διευθετηθεί **το ευρύτερο πλέον «πρόβλημα»** της μισθωτής εργασίας των γυναικών, στη βάση μιας κύριας παραδοχής: ότι ο πρωταρχικός προορισμός των γυναικών ως συζύγων και μητέρων είναι εκείνος που προδιορίζει τη δυνατότητα και συνεπώς τους όρους πρόσβασης στη μισθωτή εργασία.

Δυνατότητα λοιπόν και όχι **δικαίωμα**, η οποία και τίθεται συνεχώς υπό αίρεση, νομιμοποιώντας, σε πείσμα της τυπικής ισότητας του δικαίου, τη σταδιακή θεσμοθέτηση διακρίσεων σε βάρος των εργαζομένων γυναικών, εν προκειμένω στο δημόσιο τομέα. Μέλος λοιπόν ενός ευρύτερου συνόλου εργαζομένων γυναικών, η δασκάλα βλέπει τη θέση της να επαναπροσδιορίζεται στη βάση αυτών των περιχαράκωσεων και υποβαθμίσεων. Αυτή η δυναμική είναι που επιτρέπει λόγου χάριν το 1924–25 να αμφισβητηθεί ευρύτατα από δασκάλους η ισομισθία ανδρών–γυναικών, η οποία μόλις έχει κατακτηθεί (1922). Η ίδια δυναμική επιτρέπει λίγο αργότερα να αμφισβητηθεί έντονα στο εσωτερικό του κλάδου η δυνατότητα πρόσβασης στην εργασία των παντρεμένων γυναικών: οι σύζυγοι και μητέρες θα κατηγορηθούν ότι παραμελούν τα καθήκο-

ντά τους, είναι υπεύθυνες για την αποδιοργάνωση του σχολείου και, κυρίως, για την ανεργία των ανδρών. Ο,τι η υπουργική εγκύκλιος του 1874 είχε ορίσει ως προσόν στην προσπάθειά της να εδραιώσει κοινωνικά το επάγγελμα της δασκάλας, τώρα, μέσα σ' αυτό το πλαίσιο διευθέτησης του «προβλήματος» εργαζόμενη γυναίκα, θα προβληθεί με νέους βέβαια όρους, ως βασική «έλλειψη» για την άσκησή του.

Βιβλιογραφία: Για την ιστορία των δασκαλισσών, βλ. ενδεικτικά:

- Εφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στο δημόσιο τομέα, 1908–1955*, Αθήνα, *Ιδρυμα Ερευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος*, 1990.
Εφη Αβδελά, «Η θέση της δασκάλας: Λόγοι και αντίλογοι σε ένα μεσοπολεμικό επαγγελματικό έντυπο», *Δίλη*, Φεμινιστικό Περιοδικό 3 (Ιούλιος 1988), 45–53.
Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833–1907*, Αθήνα, *Ιδρυμα Ερευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος*, 1987.
Σιδηρούλα Ζιώγου–Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830–1893)*, Αθήνα, *Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/ΓΤΝΓ*, 1986.
Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί 1830–1910*. Ενα Ανθολόγιο, Αθήνα, *Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/ΓΤΝΓ*, 1987.

Από τις πρώτες γυναίκες που σπούδασαν ζωγραφική και ακολούθησαν τον εικαστικό δρόμο είναι η Θάλεια Φλωρά-Καραβία. Στη φωτογραφία, ζωγραφίζει στο Εμίν Αγά, στην πολιορκία των Ιωαννίνων, το 1913 (από το λεύκωμα «Ιωάννινα 1890 – 1950» που εξέδωσαν ο «Ολκός» και το Ριζάρειο Ίδρυμα).

Από την ιχνογραφία στη ζωγραφική

Γυναίκες ζωγράφοι: ελάχιστες παρουσίες με αξιόλογο έργο

Της **Μαρίας Κόντα**

Υποψηφίας διδάκτορος Ιστορίας της Τέχνης

ΕΞΕΤΑΖΟΝΤΑΣ το θέμα «Γυναίκα και εργασία» δεν θα μπορούσε να λείπει η μελέτη της σχέσης γυναίκας και ζωγραφικής, στο βαθμό που η ζωγραφική ασκήθηκε και ασκείται για βιοποριστικούς λόγους.

Η ιστορία της ζωγραφικής γράφτηκε από άνδρες και η φεμινιστική κριτικής της τέχνης αναζήτησε τους λόγους της απουσίας ή της μη δυναμικής παρουσίας των γυναικών στο χώρο. Ορόσημο αποτελεί το άρθρο της Linda Nochlin «Γιατί δεν υπήρξαν μεγάλες γυναίκες καλλιτέχνες;» (1971), όπου η ιστορικός τέχνης επισημαίνει τους περιορισμούς που έθεταν στις γυναίκες καλλιτέχνες οι ανδροκρατούμενοι χώροι της θεσμοθετημένης τέχνης από την Αναγέννηση ως το τέλος του 19ου αιώνα.

Το θεσμικό πλαίσιο αναπαραγωγής και στήριξης της καλλιτεχνικής δημιουργίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, που διαμόρφωσε και ενίσχυσε τον επαγγελματικό χαρακτήρα της ζωγραφικής, οριζόταν κυρίως από το Σχολείο των Τεχνών και τις

επίσημες εκθέσεις και τους διαγωνισμούς. Υπό τη διεύθυνση (1843) του νεοκλασικιστή αρχιτέκτονα Λυσάνδρου Καυταντζόγλου μετατράπηκε το Σχολείο σε Σχολή Καλών Τεχνών με τονισμό προσανατολισμό προς τη ζωγραφική και τη γλυπτική. Οι εκθέσεις του Πολυτεχνείου, των Ολυμπίων, του φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσός» και του Ζαπτείου, όπως και ο βραχύβιος Κοντοσταύλειος διαγωνισμός (1856-1857) υπήρξαν οι σημαντικότεροι παράγοντες διάδοσης της καλλιτεχνικής δημιουργίας στο ενδιαφερόμενο κοινό. Το έγκυρο περιοδικό «Πανδώρα» (1850-1872), εκπροσωπώντας τον Τύπο της εποχής, στήριξε σημαντικά το καλλιτεχνικό έργο.

Αντιμέτωπες με τα αυστηρά ήθη

Τους περιορισμούς που έθεταν για τις γυναίκες οι θεσμοί και κυρίως αυτός της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης, όπως και τα αυστηρά ήθη της εποχής είχαν να αντιμετωπίσουν οι Ελληνίδες που ήθελαν να ασχοληθούν με το επάγγελμα της

ζωγραφικής. Οι οικογενειακές τους υποχρεώσεις ως σύζυγοι και μητέρες και σε ορισμένες περιπτώσεις τα τραγικά γεγονότα της προσωπικής τους ζωής ανέκοψαν την πορεία τους ως ζωγράφων.

Η φοίτηση των γυναικών στο Σχολείο Καλών Τεχνών δεν απαγορευόταν από τον κανονισμό. Ωστόσο, καθώς η συστέγαση των σχολείων αρρένων με τα παρθεναγωγεία απαγορευόταν από το νόμο του 1852, όπως και η συμμετοχή των γυναικών στο μάθημα γυμνού, που αποτελούσε καθημερινή πρακτική στο Σχολείο, ήταν αντίθετη με τα κρατούμενα ήθη, αρχικώς δεν δημιουργήθηκε η σκέψη δημιουργίας ειδικού τμήματος για γυναίκες. Κατά συνέπεια, η καλλιτεχνική παιδεία των γυναικών περιοριζόταν στο στοιχειώδες μάθημα της ιχνογραφίας που διδασκόταν στο Αρσάκειο, το οποίο ιδρύθηκε το 1837 από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Όταν μετά το 1890 η διδασκαλία ανατέθηκε στη ζωγράφο **Μαρίνα Αμοιραδάκη**, τα αποτελέσματα ήταν θετικά. Τα ίδια χρόνια, η ζωγράφος συμμετείχε σε πολλές εκθέσεις, κερδίζοντας μάλιστα και το χάλκινο βραβείο (1890).

Περιορισμένες ήταν και οι δυνατότητες καλλιτεχνικής παιδείας σε άλλα παρθεναγωγεία της Αθήνας (Πρότυπον Ελληνικόν, Χίλλ), της Κέρκυρας και της Κωνσταντινούπολης (Παλλάς, Ζάππειον). Στο Ζάππειον φοίτησαν η **Θάλεια Φλωρά-Καραβία** (1871-1960) και η **Κλεονίκη Ασπριώτη** (1870-1938), που, κυρίως η πρώτη, ανέπτυξαν στη συνέχεια αξιόλογη ζωγραφική δράση. Τα παρθεναγωγεία, άλλωστε, προετοίμαζαν τις μαθήτριά τους για μελλοντικές δασκάλες και καλές συζύγους, παρά προσέδιδαν στο μάθημα της ιχνογραφίας επαγγελματικό προσανατολισμό.

Ισχυρότερη παρουσία

Μόνο οι εύπορες οικογένειες είχαν την οικονομική δυνατότητα να πληρώνουν ζωγράφους για να διδάσκουν ζωγραφική στις κόρες τους. Γνωστή είναι η περίπτωση του Ιταλού ζωγράφου και καθηγητή στο Σχολείο των Τεχνών Raf. Ceccoli που παρέδιδε μαθήματα στην Ελένη Μπούκουρα-Αλταμούρα, του Πολ. Λεμπέση, του Βολανάκη, του Μποκατσιάμπε, του Χατζόπουλου,

του Φωκά και άλλων ζωγράφων. Κάποιες από τις προνομιούχες κόρες (**Ράδου, Οικονόμου**) είχαν τη δυνατότητα να σπουδάζουν σε ακαδημίες του εξωτερικού με δασκάλους σημαντικούς ζωγράφους και να μελετήσουν έργα ζωγραφικής στις ξένες πινακοθήκες. Η **Κλεονίκη Γενναδίου** (τέλη 1830-1909) με δάσκαλο τον Ludwig Thiersch δέχθηκε την καταλυτική επίδραση της Ακαδημίας του Μονάχου. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της ζωγράφου **Ελένης Μπούκουρα-Αλταμούρα** (1821-1900), που αντιμετώπισε με πρωτοφανή, ως τότε για την Ιστορία της Τέχνης, τρόπο τους αυστηρούς κανονισμούς που έθεταν για τις γυναίκες οι ευρωπαϊκές σχολές. Η Αλταμούρα δεν δίστασε να μεταμφιεστεί σε άνδρα σπουδαστή, προκειμένου να γίνει δεκτή στην Καλλιτεχνική Ακαδημία της Ρώμης και να φοιτεί «ανερυθριάσως» στην τάξη του γυμνού και της ανατομίας.

Μόλις τον Φεβρουάριο του 1894, με απόφαση του υπουργείου Εσωτερικών ιδρύθηκε τμήμα «Γραφικής και Πλαστικής διά νεανίδας», που θα λειτουργούσε σε ειδική αίθουσα του Πολυτεχνείου. Ο αριθμός των μαθητριών ξεπέρασε τα προβλεπόμενα όρια, όμως μειώθηκε αισθητά το 1897, αλλαγή που οφείλεται στον πόλεμο. Το τμήμα έπαψε να λειτουργεί το 1900, επειδή ένας άνδρας καλλιτέχνης (ο Ιακωβίδης) χρειαζόταν την αίθουσα για προσωπικό του εργαστήριο. Τον Απρίλιο του 1901, η μαχητική **Σοφία Λασκαρίδου** (1882-1965) παρουσιάστηκε μπροστά στον βασιλιά Γεώργιο τον Α' και πέτυχε την ισότιμη εισδοχή των γυναικών στο Πολυτεχνείο, όπου μπορούσαν πλέον να εργάζονται με ανδρικό γυμνό μοντέλο.

Σπουδαίο ρόλο στην καλλιτεχνική παιδεία των Ελληνίδων έπαιξε η Εταιρεία των Φιλότεχνων που το 1899 ίδρυσε την Καλλιτεχνική Σχολή των Κυριών κατά το πρότυπο ξένων ακαδημιών και με διευθυντή τον Δ.Ι. Καλογερόπουλο, έναν από τους πιο συντηρητικούς και με ισχυρή δύναμη κριτικούς της τέχνης. Ωστόσο, οι οικονομικές δυσκολίες και τα εσωτερικά προβλήματα στάθηκαν η αιτία να κλείσει η σχολή μέσα σε τρία χρόνια (1903).

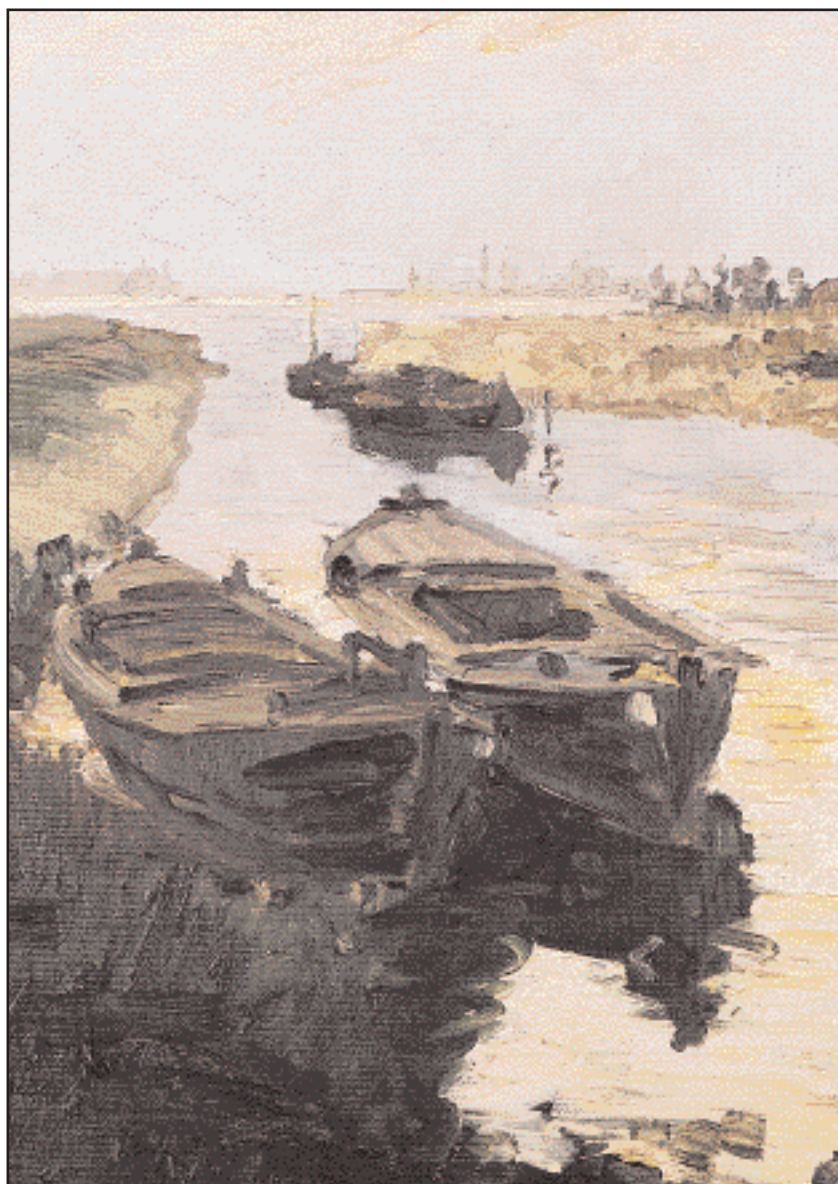
Η συμβολή της Καλλιρρόης Παρρέν, και στην καλλιτεχνική εκπαίδευση των γυναικών, δεν μπορεί να αγνοηθεί. Με πρωτοβουλία της ιδρύθηκε το 1898 η Επαγγελματική και Οικοκυρική Σχολή με τμήμα «κοσμητικής γραφικής», οι απόφοιτες του οποίου μπορούσαν να ασχοληθούν επαγγελματικά με δευτερεύουσες τέχνες (κεραμική, υφαντική, κ.τ.λ.).

Περιορισμένες «εκθέσεις»

Το ίδιο περιορισμένη με την παραγωγή καλλιτεχνικού έργου αποδείχθηκε και η συμμετοχή των Ελληνίδων ζωγράφων στις επίσημες εκθέσεις. Στις εκθέσεις του Πολυτεχνείου, εκτός από την Ελένη Μπούκου-

Η Ελένη Μπούκουρα-Αλταμούρα με τη μορφή άνδρα, λύση που ακολούθησε για να σπουδάσει ζωγραφική στην Ιταλία.

Έργο της Σοφίας Λασκαρίδου, βάρκες στο κανάλι του Λίντο, περίπου 1900. Λάδι σε χαρτόνι. Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη (φωτ.: Εκδοτική Αθηνών).

ρα, συμμετείχαν ερασιτέχνιδες, κυρίως, ζωγράφοι. Με εξαίρεση την Αμοιραδάκη και τη Γενναδίου, για τις εκθέτριες των Ολυμπίων γνωρίζουμε ελάχιστα, ενώ και στις εκθέσεις του Παρνασσού ο αριθμός των εκθετριών και των εκθεμάτων ήταν περιορισμένος. Αντιθέτως, σ' αυτές διακρίνονταν οι άνδρες ζωγράφοι. Το πιο σημαντικό γεγονός υπήρξε η Καλλιτεχνική Εκθεση Ελληνίδων που οργανώθηκε το 1891 στα γραφεία της «Εφημερίδας των Κυριών». Η έκθεση ενθάρρυνε τη συμμετοχή πολλών γυναικών και απέσπασε θετική κριτική από τον κατά τα άλλα δύσπιστο Δ.Ι. Καλογερόπουλο. Μόνο μετά το 1920 αυξήθηκε ο αριθμός των εκθετριών, όταν βελτιώθηκαν οι συνθήκες παραγωγής καλλιτεχνικού έργου.

Οι Ελληνίδες που σπούδαζαν στο εξωτερικό είχαν τη δυνατότητα να συμμετέχουν στις ξένες εκθέσεις. Η Κλεονίκη Γενναδίου συμμετείχε κατ' επανάληψη στις διεθνείς εκθέσεις του Παρισιού και δύο φορές σ' αυτές της Βασιλικής Ακαδημίας στην Αγγλία.

Εκτός από το επάγγελμα της ζωγράφου, μια άλλη μορφή βιοποριστικής ασχολίας για την Ελληνίδα υπήρχε στο χώρο της τέχνης: το επάγγελμα της δασκάλας της ζωγραφικής. Παρά τη σημασία που έχει αποδοθεί στην τραγική ζωή της, η Ελένη Αλταμούρα αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση γυναίκας ζωγράφου κι αυτό γιατί κινήθηκε με την ίδια επιτυχία με τους άνδρες συναδέλφους της, μέσα στο θεσμικό πλαίσιο. Στα 1863-5 δίδαξε ζωγραφική στις εξωτερικές μαθήτριες του Αρσακείου, ενώ στον κύκλο των μαθητριών της συμπεριλαμβάνονταν και η νεαρή βασίλισσα Ολγα. Αξιοσημείωτη είναι και η παρουσία της το 1859 και 1870 ως μέλους της ελλανόδικης επιτροπής των Ολυμπίων μαζί με τον Νικηφόρο Λύτρα και το 1869 ως μέλους της εξεταστικής επιτροπής του Καλλιτεχνικού Τμήματος του Πολυτεχνείου με τους Γ. Μαργαρίτη, Ραγκαβή, Τσίλερ και Μαυρογιάννη.

Καθώς η ελληνική ζωγραφική του 19ου αι. αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής διδασκαλίας και προωθήθηκε στο κοινό μέσα από τους παραδοσιακούς τρόπους διάδοσής της (εκθέσεις, διαγωνισμοί), γίνονται φανεροί οι λόγοι για τους οποίους η τέχνη του 19ου αι. δεν έχει να επιδείξει μεγάλες πρωταγωνίστριες. Αλλωστε, το μεγαλύτερο μέρος της ζωγραφικής αυτού του αιώνα δημιουργήθηκε στο εξωτερικό, ενώ στην ελληνική αγορά της τέχνης κυριαρχούσαν οι μεγάλοι αστέρες Γύζης και Λύτρας, παραγκωνίζοντας όχι μόνο τις γυναίκες, αλλά και τους άνδρες ομοτέχνους τους.

Τον 20ό αι. οι συνθήκες για την παραγωγή γυναικείας καλλιτεχνικής δημιουργίας γίνονται ευνοϊκότερες, το θεσμικό πλαίσιο διευρύνεται για να δεχθεί και γυναίκες ζωγράφους, που βαθμιαία θα αποκτήσουν ισότιμη με τους άνδρες θέση στο χώρο της ελληνικής καλλιτεχνικής παραγωγής.

Η αναμνηστική φωτογραφία στην Ιατρική Σχολή, τον Μάιο του 1939, περιλαμβάνει πλέον και αρκετές φοιτήτριες. Ο μονός αριθμός των φοιτητριών έχει πια γίνει διψήφιος (συλλογή Ν. Πολίτη).

«Υπερβαίνοντας τα εσκαμμένα»

1890: η πρώτη Ελληνίδα φοιτήτρια – Τα δύσκολα βήματα προς την αναγνώριση

Της **Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου**

Αν. καθηγήτριας στη Φιλοσοφική Σχολή ΑΠΘ

ΣΥΜΦΩΝΑ με τα στοιχεία του πίνακα, ο αριθμός των φοιτητριών στην τριακονταετία 1890-1920 είναι πολύ μικρός σε σχέση με τον συνολικό φοιτητικό πληθυσμό: αντιπροσωπεύει μόλις το 1,4%. Στο διάστημα αυτό όμως η εγγραφή των γυναικών στο πανεπιστήμιο συνεχίστηκε με αυξανόμενο ρυθμό, αφού από τη μοναδική φοιτήτρια του 1890-1891 φτάνουμε στις 22 φοιτήτριες το 1914-1915, και στις 77 το 1919-1920. Η σημασία της αύξησης αυτής του αριθμού των φοιτητριών και οι πραγματικές της διαστάσεις φαίνονται καθαρά μόνο αν λάβουμε υπόψη μας τις γενικότερες αντιλήψεις της εποχής που τονίζουν με σαφήνεια ότι η εκπαίδευση των κοριτσιών πρέπει να είναι ανάλογη με τη φύση και τον προορισμό της γυναίκας στη ζωή. «Οντως αβρά η ευγενής γυνή», υποστηρίζεται το 1890, «ουδέποτε υπερβαίνει τα εσκαμμένα». «Τι πόλεμος», θυμάται η Καλ. Παρρέν, «και πόσα προσπάθειαι κα πόσα ειρωνείαι και σαρκασμοί και αντεγκλήσεις και αντιδράσεις και δημοσιογραφικοί αγώνες έως ότου φθάσωμεν με τον φεμινιστήν κ. Μι-

στρώτην, ως Πρύτανιν του Πανεπιστημίου, εις την εγγραφήν των πρώτων Ελληνίδων εις το Πανεπιστήμιον». Μέσα στο πλαίσιο αυτό η εγγραφή της πρώτης φοιτήτριας

στη Φιλοσοφική Σχολή, πρόκειται για την Ιωάννα Στεφανόπολι, κόρη δημοσιογράφου, αποτελεί γεγονός αμφιλεγόμενο. Η πανεπιστημιακή Σύγκλητος «έδειξεν διάθεσιν απα-

γορευτικήν» ενώ μέρος του αθηναϊκού Τύπου παρουσίασε την επιτυχία της Στεφανόπολι «εν υψηλώ τόνω ενθουσιασμού» και η Καλ. Παρρέν χαρακτήρισε το γεγονός «ειρηνική επανάσταση».

Παράλληλα η εγγραφή της πρώτης φοιτήτριας στη Σχολή Καλών Τεχνών το 1894 αποτελεί «επιβλαβείς νεωτερισμούς» για τον αρθρογράφο της «Εστίας» και «επωφελείς νεωτερισμούς» για την Καλ. Παρρέν. Η αμφισβήτηση της σημασίας του γεγονότος αυτού συνεχίζεται ως τις αρχές του αιώνα μας. Ο Αν. Χρηστίδης σε διάλεξή του στον Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινιούπολεως το 1892 χαρακτηρίζει «κοινωνική πλάνη» την εξασφάλιση του δικαιώματος για πανεπιστημιακή μόρφωση. Ο Σπ. Δε Βιάζης προτείνει στα 1897 «επί του παρόντος το Πανεπιστήμιον ας κλείση τα θύρας διά τας γυναίκας, το πολύ πολύ, αν έχη ιδιοφυΐαν τις, να γίνη φιλόλογος», ενώ η Καλ. Παρρέν παρουσιάζει ως «θρίαμβο» της Ελληνίδας το κάθε βήμα που γίνεται και αφιερώνει στο θέμα αυτό πολλά άρθρα στην «Εφημερίδα των Κυριών». Ακόμα και στις αρχές του αιώνα μας όμως, στα 1908, δημοσιογράφος της εφημερίδας «Εμπρός» διατυ-

Αριθμός φοιτητριών και φοιτητών (1890-91 έως 1919-20)					
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ	ΦΟΙΤΗΤΡΙΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΓΓΡΑΦΕΥΣΤΩΝ	ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ	ΦΟΙΤΗΤΡΙΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΓΓΡΑΦΕΥΣΤΩΝ
1890-1891	1	987	1906-1907	2	901
1891-1892	;	1.023	1907-1908	5	911
1892-1893	(4)	665	1908-1909	7	1.004
1893-1894	;	956	1909-1910	6	1.103
1894-1895	(1)	919	1910-1911	12	1.121
1895-1896	7	1.068	1911-1912	7	1.271
1896-1897	2	888	1912-1913	12	839
1897-1898	1	628	1913-1914	11	803
1898-1899	6	669	1914-1915	20	892
1899-1900	-	697	1915-1916	22	823
1900-1901	-	602	1916-1917	22	1.129
1901-1902	2	702	1917-1918	37	1.402
1902-1903	3	769	1918-1919	43	1.904
1903-1904	6	756	1919-1920	72	1.727
1904-1905	4	788			
ΣΥΝΟΛΟ		Φοιτήτριες: 392	Σύνολο εγγεγραμμένων: 29.696		

πώνει την άποψη ότι «αν επρόκειτο να γίνουν ή να μην γίνουν δεκταί γυναίκες να σπουδάσουν επιστήμας, οι κύριοι καθηγηταί θα είχαν πολλούς συμφώνους εις την εναντίωσίν των». Οι πρώτες φοιτήτριες, επομένως, έπρεπε να έχουν το θάρρος να «υπερβούν τα εσκαμμένα» θυσιάζοντας την «αβρότητα» και τη γυναικεία ευγένεια και, το σημαντικότερο, να αντιμετωπίσουν το δίλημμα «παιδιά και οικογενειακός βίος» ή «κονίστρα του δημόσιου βίου». Η καθοριστική σημασία των διλημμάτων αυτών είναι που δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στα πολύ μικρά, από αντικειμενική άποψη, ποσοστά των πρώτων φοιτητριών.

Βέβαια ο ιστορικός δυσκολεύεται να εξακριβώσει αν οι πρώτες φοιτήτριες αντιλαμβάνονταν τους εαυτούς τους ως μέρος μιας κίνησης για τον επαναπροσδιορισμό του ρόλου όλων των γυναικών, ή απλώς σαν έναρξη καινούργιων δικαιωμάτων επιλογής για ορισμένες και σαν «παρεκτροπή» για κάποιες άλλες. Οι πανεπιστημιακές σπουδές είχαν οπωσδήποτε για πολλές διακοσμητικό χαρακτήρα ή αποτελούσαν ένα επιπλέον προσόν για το γάμο, αλλά τη μελέτη αυτή ενδιαφέρει το μικρότερο εκείνο ποσοστό των πρώτων φοιτητριών που αγωνίστηκε για την απόκτηση του πτυχίου και άνοιξε για την Ελληνίδα το δρόμο της επιστημονικής και επαγγελματικής ζωής.

Νέος αιώνας, νέες προοπτικές

Στην καμπή του αιώνα μας δημιουργούνται ευνοϊκότερες προοπτικές για την πανεπιστημιακή μόρφωση των γυναικών. Το ευρύτερο ενδιαφέρον για αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα και οι ειδικότερες προτάσεις για μεταρρυθμίσεις στη δομή και τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης των κοριτσιών (Νομοσχέδια Ευταξία 1899, Στάη 1908), δένονται στενά με την εξέλιξη της κοινωνίας και του οικονομικού συστήματος της χώρας. Οι απαιτήσεις για μια εκσυγχρονισμένη οικονομία και ορθολογική ανάπτυξη της χώρας εξασφαλίζουν την πρόσβαση των γυναικών σε νέους τομείς εργασίας (Ταχυδρομεία - Τηλεγραφεία στα 1908) με ουσιαστικό αποτέλεσμα τη μερική έστω, αποσυμφόρηση του κλάδου των διδασκαλισών. Στο χώρο της εκπαίδευσης η νομιμοποίηση του δικαιώματος των μαθητριών για λήψη Απολυτηρίου Γυμνασίου στα 1895 με «ειδικές εξετάσεις», η εξασφάλιση του δικαιώματος για λήψη υποτροφίας και μετεκπαίδευση στην Ευρώπη τα 1904 -έστω και σε περιορισμένο πλαίσιο- και η σταδιακή αποδοχή του δικαιώματος των μαθητριών για φοίτηση στα δημόσια Ελληνικά Σχολεία και Γυμνάσια μετά το 1907, καθιστούν την πανεπιστημιακή μόρφωση δυνατότητα για ένα πολύ μεγαλύτερο αριθμό μαθητριών από τα μεσαία και χαμηλότερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα.

Στη δεκαετία 1910-1920, η συγκριτικά μεγάλη αύξηση του αριθμού των φοιτητριών αποτελεί συνάρτηση

Η γυναίκα στη θέση της νοσοκόμας μπορεί να φαινόταν φυσική, όχι όμως και η γυναίκα στη θέση της γιατρού. Από τις πρώτες φωτογραφίες Ελληνίδας γιατρού σε ώρα υπηρεσίας (φωτ.: Δημ. Γιάγκογλου - συλλογή Ν.Ε. Τόλη).

Μπορεί σήμερα η εικόνα της γυναίκας μπροστά σε βιβλία να είναι κάτι πολύ συνηθισμένο, όχι όμως και το 1915, όταν άλλα όριζαν οι κοινωνικές επιταγές για το ρόλο της. Η κοπέλα της φωτογραφίας μπορεί να αντιμετώπιζε ιδιαίτερα προβλήματα προτιμώντας τα βιβλία (φωτ.: Π. Πουλίδης - Αρχείο ΕΡΤ).

πολλών παραγόντων. Το ενδιαφέρον για την κοινωνική νομοθεσία μετά το κίνημα του 1909 συγκεκριμενοποιείται στην περίπτωση των γυναικών, που αποτελούν πια μια πραγματικότητα στο χώρο εργασίας.

Στο χώρο της εκπαίδευσης, τα νομοσχέδια του 1913 με στόχο την εκπαιδευτική «ανόρθωση», περιλαμβάνουν ουσιαστικές διατάξεις για την εκπαίδευση των κοριτσιών, ενώ σε επίπεδο εκπαιδευτικής πράξης η ίδρυση Αστικών Σχολείων και Διδασκαλείων Θηλέων το 1914 και Γυμνασίων και Ελληνικών Σχολείων από το 1917 και εξής, δίνει λύσεις στα χρονίζοντα θέματα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών και διευκολύνει την πρόσβαση στην Ανώτατη Εκπαίδευση. Σε επίπεδο προβληματισμού, η παρουσία παιδαγωγών όπως ο Δελμούζος και ο Γληνός και Σωματείων όπως η Φοιτητική Συντροφιά και ο Εκπαιδευτικός Όμιλος διευκολύνουν τη διάχυση ιδεών που έχουν σχέση με τον κοινωνικό ρόλο και την παρουσία της γυναίκας στην εκπαιδευτική διαδικασία είτε στο ρόλο της μαθήτριας και φοιτήτριας είτε στο ρόλο της καθηγήτριας και δασκάλας.

Στον ευρύτερο πνευματικό χώρο οι προσπάθειες των πρώτων φοιτητριών και οι διεκδικήσεις στον επιστημονικό και επαγγελματικό χώρο των πρώτων επιστημόνων γυναικών βρίσκουν την εποχή αυτή επιβεβαίωση και ενίσχυση από αρκετά έντυπα, όπως για παράδειγμα το «Εθνικόν Ημερολόγιον Κ. Φ. Σκόκου» και το «Εγκυκλοπαιδικό Ι. Α. Βρεττού», ο «Νουμάς» του Π. Ταγκόπουλου, «Η έρευνα» του Πλ. Δρακούλη, η «Πινακοθήκη» του Δ. Καλογερόπουλου, παράλληλα με τα γυναικεία περιοδικά και τις εφημερίδες.

«Κοράσια κόσμια και ευειδή»

Οι πρώτες Ελληνίδες ηθοποιοί: κοινωνική αντιμετώπιση και συνθήκες εργασίας

Τη δεκαετία του 1860 παρά τις αντίξοες συνθήκες που επικρατούσαν στο ελληνικό θέατρο, οι γυναίκες σπάνε τον κλοιό των προκαταλήψεων και η μία μετά την άλλη ανεβαίνουν στη σκηνή. Την περίοδο αυτή, ανάμεσα σε άλλες σπουδαίες γυναίκες ηθοποιούς, εμφανίστηκαν η Αικατερίνη Βερώνη (αριστερά) και η Ευαγγελία Παρασκευοπούλου (δεξιά). (Από το αρχείο του Θεατρικού Μουσείου). Η Αικ. Βερώνη ήταν και η πρώτη γυναίκα θιασάρχης, αφού έκανε δικό της θίασο το 1899 στη Σμύρνη, ενώ η αντίζηλός της Ευαγ. Παρασκευοπούλου κράτησε για χρόνια τα σκήπτρα στην ελληνική σκηνή περισσότερο ως πρωταγωνίστρια. (φωτ.: Αρχείο Θεατρικού Μουσείου).

Της **Χρυσοθέμιδος Σταματοπούλου - Βασιλάκου**

Λέκτορας στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών
Πανεπιστημίου Αθηνών

Η ΕΞΕΤΑΣΗ της Ελληνίδας ηθοποιού ως εργαζομένης στο χώρο του ελληνικού θεάτρου δεν έχει αποτελέσει μέχρι σήμερα αντικείμενο μελέτης της νεοελληνικής θεατρολογίας. Η απουσία αρχείων θεάτρων και θιάσων, συστηματικών και οργανωμένων, μας έχει στερήσει τα αριθμητικά εκείνα στοιχεία που θα έδιναν το στίγμα της στον οικονομικό βίο της χώρας και θα επέτρεπαν συγκρίσεις με τους άντρες συναδέλφους της αλλά και με άλλους κλάδους εργαζομένων γυναικών.

Λείπουν επίσης οι έγγραφες μαρτυρίες Ελληνίδων ηθοποιών του 19ου αι. (απομνημονεύματα, αυτοβιογρα-

φίες, προσωπικά κείμενα, αλληλογραφία κ.ά.) μέσα από τις οποίες θα μπορούσε να σκιαγραφηθεί η θέση τους στην κοινωνία της εποχής. Ετσι η σύνθεση της εικόνας της Ελληνίδας ηθοποιού ως εργαζομένης στα δύσκολα χρόνια της εδραίωσης της ελληνικής σκηνής του 19ου αι. ως τις αρχές του 20ού αι. θα στηριχθεί μόνο σε στοιχεία σποραδικά και αποσπασματικά.

Στο χώρο της λογιουσύνης

Στα τέλη του 18ου αι., αρχές του 19ου αι., οι Ελληνίδες που θα έρθουν πρώτα σε επαφή με το θέατρο είναι αυτές που κινούνται στο χώρο της λογιουσύνης, στις περιοχές όπου πρώτα συντελείται η πρόσληψη του

διαφωτισμού, στην Πόλη, στις παραδουνάβιες ηγεμονίες και στα Επτάνησα. Στη Ζάκυνθο εντοπίζεται το 1817 η πρώτη ερασιτέχνης ηθοποιός, η Αικατερίνη Βιαγκίνη, να συμπράττει με τον εκεί Φιλοδραματικό Σύλλογο σε παραστάσεις ιταλικών μελοδραμάτων, ενώ οι Φαναριώτισσες σε βραδινές συναθροίσεις στα φιλολογικά σαλόνια της εποχής, όπως αυτό της κυρίας Τυαννίτη και της Ρωξάνδρας Μαυρογένους, στην Κωνσταντινούπολη, μετέχουν στην ανάγνωση θεατρικών κειμένων και στις πρώτες απόπειρες ερασιτεχνικών παραστάσεων «κεκλεισμένων των θυρών». Αναφέρουμε ενδεικτικά τη Ραλλού Σούτσου και την Ελένη Αριστάρχη, που μνημονεύει ο Αλ. Ρ. Παγκαβής στα «Απομνημονεύματά» του. Η Ραλλού Καρατζά, κόρη του ηγεμόνα της Βλαχίας Ιωάννη Καρα-

τζά, ιδρύει στο Βουκουρέστι τον πρώτο ερασιτεχνικό θίασο που θα δώσει κανονικές δημόσιες παραστάσεις από το Φεβρουάριο 1819 ως τα τέλη του 1820 στο θέατρο της Ερυθράς Κρήνης. Σ' αυτό θα εμφανιστούν και οι πρώτες Ελληνίδες ερασιτέχνιδες ηθοποιοί, η Μαριγώ Αλκαίου, σύζυγος του ηθοποιού Θεόδωρου Αλκαίου, η Μαρία Παπαϊωάννου, η ρουμανικής καταγωγής Μαριώρα Μπογδανέσκου και τρεις ανώνυμες οι Ελένη, Ζωΐτσα και Ειρήνη. Από αυτές μόνο η Μαριγώ Αλκαίου θα εξελιχθεί σε επαγγελματία ηθοποιό και θα δώσει παραστάσεις στη Σύρο το 1829, μετέχοντας στο θίασο του συζύγου της.

Ο περιορισμός της γυναίκας στα του οίκου της και η υποταγή της στο πρότυπο της ανδροκρατούμενης κοινωνίας, που την ήθελε απούσα α-

Η Κυβέλη Μυράτ ήταν –μαζί με τη Μαρίκα Κοτοπούλη– από τις πιο δυναμικές προσωπικότητες στο χώρο του θεάτρου, το πρώτο μισό του 20ού αι. Το 1913 διεγράφη (μαζί με την Κοτοπούλη) από τον Σύλλογο Ελλήνων Ηθοποιών κατηγορούμενη ότι κρατούσε τα πεντάλεπτα που εισέπραττε από κάθε εισιτήριο για δική της ωφέλεια. Η αλήθεια είναι ότι οι δυο θεατρίνες δεν απέδιδαν τα ποσοστά, επειδή ο Σύλλογος δεν συμφώνησε στο δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι των γυναικών ηθοποιών.

Η Μαρίκα Κοτοπούλη εκτός από μεγάλη θεατρίνα ήταν και από τις πρώτες που εξέφρασαν δημόσια την άποψή τους για τον εργασιακό χώρο του θεάτρου. Το 1913 θα ζητήσει από το συνδικαλιστικό όργανο των ηθοποιών να θεσπίσει και για τις γυναίκες το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι. (Από το βιβλίο «Το θέατρο στην Ερμούπολη τον 20ό αιώνα»).

πό την κοινωνική και πολιτική ζωή, δεν επέτρεπε την εμφάνισή της πάνω στη σκηνή. Η αντίληψη αυτή διατηρήθηκε για χρόνια και μετεπαναστατικά. Έτσι όταν, στα θεατρικά αναπτυσσόμενα Ιόνια νησιά, δύο γυναίκες, η Ακριβούλα Σταύρου και η Αικατερίνη Καμπασίνη, ανεβαίνουν στη σκηνή σε παράσταση του έργου το «Δάφνιο Στεφάνι» του Σπ. Ζαμπέλιου και Ι. Μ. Νικολαΐδη, που παίχτηκε στη Λευκάδα το Φεβρουάριο 1833, η εμφάνισή τους χαιρετίζεται από την «Εφημερίδα του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων» ως γεγονός που πρέπει να «αφαιρέσει από τας οικογένειαις εκείναις τας πρόληψαις, όπου ως τώρα επικρατούσαν ως προς την ανατροφήν των κορασίων».

Στην Αθήνα, πρωτεύουσα του ελεύθερου πλέον ελληνικού κράτους, η ατομία των Ελληνίδων να ανέβουν στη σκηνή καταδικάζει τις πρώτες ελληνικές παραστάσεις (1836-1837) στο θέατρο Σκοντζόπουλου σε αποτυχία, προσθέτοντας στο χειμαζόμενο ελληνικό θέατρο ένα επιπλέον πρόβλημα, πέρα από την έλλειψη κατάλληλης στέγης και εκπαιδευμένων υποκριτών: τον περιορισμό του δραματολογίου σε έργα από όπου απουσιάζουν οι γυναικείοι ρόλοι ή την ερμηνεία τους από νεαρούς «μυστα-

κοφόρους», με φυσικό επακόλουθο την έκπτωση της ποιότητας, ενώ την ίδια εποχή εισβάλλει στην Αθήνα το ιταλικό μελόδραμα με επαγγελματική εμπειρία και γυναίκες επί σκηνής, που ξετρέλανε τον άρρενα πληθυσμό. Γράφει ενδεικτικά ο Μακρυγιάννης: «τον γέρο Λόντο, όπου δεν έχει ούτε δόντι, τον παλάβωσε η Ρίτα Μπάσσο (Ιταλίδα σοπράνο) και του αφάνησε τόσα τάλληρα δίνοντας και άλλα πεσκέσια».

Το 1840 εμφανίζεται στην αθηναϊκή σκηνή η πρώτη γυναίκα ηθοποιός, ανταποκρινόμενη στην πρόσκληση της Φιλοδραματικής Εταιρείας, που είχε ιδρυθεί στην Αθήνα από προσωπικότητες της εποχής, οι οποίοι είχαν καλέσει από το Βουκουρέστι τον Κωνσταντίνο Κυριακό Αριστία, το μόνο μέχρι τότε σπουδασμένο επαγγελματία ηθοποιό, να μυήσει νέους στην υποκριτική τέχνη. Πρόκειται, σύμφωνα με δημοσιεύματα του Τύπου, για τη Μ.Α. Τζιβιτζα, σύμφωνα δε με τον ιστορικό Νικ. Λάσκαρη για την Αικ. Παναγιώτου που υποδύθηκε την Κίσηρα στον «Αριστόδημο» του Μόντι. Η εμφάνισή της προκάλεσε θυελλώδη ενθουσιασμό στο αθηναϊκό κοινό. Όμως η όλη προσπάθεια γρήγορα θα ναυαγήσει. Οι παραστάσεις σταματούν λόγω των μηχανογραφιών της βαυαρικής αυλής που έ-

βλεπε με ανησυχία τη δημιουργία ελληνικού θεάτρου.

«Κόσμια και ευειδή»

Όταν, δύο χρόνια μετά (1842), η Εταιρεία του εν Αθήναις Θεάτρου ζητήσει, με επιστολή της προς το Δήμαρχο Αθηναίων, να βοηθήσει, ώστε να βρεθούν «κοράσια» φτωχών οικογενειών για να γίνουν ηθοποιοί υπό τον όρο να είναι «κόσμια και ευειδή», πρώτη θα ανταποκριθεί πάλι η Αικ. Παναγιώτου και στη συνέχεια η Αθηνά Φιλippάκη, εργάτριες και οι δύο στο μεταξουργείο του Σκην, γαμπρού του Αλ. Ρ. Ραγκαβή. Θα ακολουθήσουν άλλες δύο γυναίκες η Μαριγώ Δευτερίδη και η Μαριγώ Δομεστίνη, και στη συνέχεια θα εμφανιστούν η Καλλιόπη Χρήστου και η Δανάση το 1845, η Ευθ. Ιωαννίδου την περίοδο 1845-1850, οι Αμαλία Στοκ, Πολυξένη Σμυρλή, Αργυρή και Αθηνά Συψώμου, Μαρία και Κατίνα Σαίλερ το 1857-1858, καθώς και οι Ειρήνη Ιωάννου, Ελένη Κομνηνού, Ελένη Γαϊτάνου, Ελένη Γυπαράκη, Μαριγώ Τεχνίτου και Μαριγώ Πομόνη με σύντομο πέρασμα από τη θεατρική σκηνή μέχρι το 1864. Το 1859 εμφανίζεται και διαπρέπει στο χώρο του λυρικού θεάτρου η Ισαβέλλα Ιατρά, σύζυγος του Παύλου Καρρέρ.

Τη δεκαετία του 1860, παρά τις αντίξοες συνθήκες λειτουργίας της ελληνικής σκηνής, οι γυναίκες σπάνε τον κλοιό των προκαταλήψεων και η μία μετά την άλλη ανεβαίνουν στη σκηνή. Την περίοδο αυτή εμφανίζεται η σπουδαία ηθοποιός Πιπίνα Βονασέρα, που θα εξελιχθεί γρήγορα σε πρωταγωνίστρια, και ακολουθούν η Ελένη Ξαβερίου-Χέλμη, η Σμαράγδα Σურμακέζη, η Πολυξένη Σούτσα, η Σοφία Πολιτοπούλου μετέπειτα Ταβουλάρη, η Μαρία Πετρίδου, η Σοφία Δημητρουλοπούλου, η Ελένη Αρνιωτάκη κ.ά., ενώ τις επόμενες δεκαετίες θα εμφανιστούν διαδοχικά η Αικατερίνη Βερώνη και η Ευαγγελία Παρασκευοπούλου, δύο μεγάλες ηθοποιοί του 19ου, που θα δεσπόζουν για χρόνια στην ελληνική σκηνή.

Σύμφωνα με συγκεντρωτικά στοιχεία, την περίοδο 1867-1884 υπήρχαν 18 γυναίκες ηθοποιοί έναντι 49 ανδρών, το 1891 40 γυναίκες έναντι 60 ανδρών και το 1907 φέρονται εγγεγραμμένες στο Σύλλογο Ελλήνων Ηθοποιών 50 γυναίκες έναντι 70 ανδρών. Ανάμεσά τους και οι δύο μεγάλες πρωταγωνίστριες του πρώτου μισού του 20ού αι., Μαρίκα Κοτοπούλη και Κυβέλη Μυράτ.

Ποια η κοινωνική αντιμετώπιση
Συνέχεια στην 18η σελίδα

Στιγμιότυπο από το γύρισμα της ταινίας «Ο αγαπητικός της βοσκοπούλας», το 1932, σε σκηνοθεσία Δημήτρη Τσακίρη. Οι γυναίκες ηθοποιοί είναι ήδη αρκετές.

Συνέχεια από την 17η σελίδα

της γυναίκας ηθοποιού; Τα ευρέα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας είχαν αρνητική στάση απέναντί της, γεγονός που οφειλόταν στην κακή εικόνα που είχε σχηματίσει η κοινή γνώμη της εποχής από τις πριμαντόνες του ιταλικού μελοδράματος. Οι ακκισμοί, οι ημίγυμνες εμφανίσεις, οι κινήσεις και οι χειρονομίες των τελευταίων, με ερωτικά υπονοούμενα, προσέβαλαν τα συντηρητικά ήθη της εποχής και έρχονταν σε αντίθεση με την ηθική διαπαιδαγώγηση της Ελληνίδας.

Η ελληνική κοινωνία θεωρούσε το θέατρο ως μέσο ηθικής διαπαιδαγώγησης και πνευματικής καλλιέργειας του ατόμου και απαιτούσε από τους ηθοποιούς για να ανταποκριθούν στην υψηλή αποστολή τους να έχουν σεμνή συμπεριφορά και ανεπίληπτο διαγωγή. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο 36 του Σχεδίου Κανονισμού του Ελληνικού Θεάτρου το 1856, σύμφωνα με το οποίο απαγορευόταν η είσοδος ανδρών στα καμαρίνια των γυναικών ηθοποιών «εξαιρέσει του εργολάβου, του αρχηγού της σκηνής και του κουρέως. Αι κυρίες του θεάτρου δύνανται να συνοδεύονται μόνον υπό μιας συγγενούς των».

Παρά το γεγονός ότι η πρώτη ηθοποιός Αικ. Παναγιώτου δεν απέφυγε τη μίμηση συμπεριφοράς των Ιταλίδων αιδών, ιδίως στην πρόκληση δημιουργίας ομάδας «υπηρετοεραστών», οι γυναίκες ηθοποιοί που καταξιώθηκαν ως επαγγελματίες στο χώρο του θεάτρου από το 1860 και μετά, απέιχαν από τέτοιες συμπεριφορές. Στην πλειονότητά τους ήταν

παντρεμένες με συναδέλφους τους, με τους οποίους συνεργάζονταν στα διάφορα θεατρικά σχήματα, ή αποσύρονταν από το θέατρο όταν συνήπταν γάμο με άντρα εκτός του θεατρικού κόσμου.

Η κακή φήμη που τις συνόδευε με δυσκολία υποχώρησε, γιατί στις Ιταλίδες πριμαντόνες ήρθαν στη συνέχεια να προστεθούν και οι κάθε είδους «καλλιτέχνιδες» των ωδικών καφενείων (καφέ-σαντάν) και των παραθεατρικών θεαμάτων που με την ανάρμοστη συμπεριφορά τους συμπαρέσυραν στη συνείδηση του απλού λαού και εξομοίωναν όλες τις γυναίκες της σκηνής.

Ποιο το εργασιακό καθεστώς των πρώτων Ελληνίδων ηθοποιών; Ως προς τις αποδοχές έτυχαν ιδιαίτερης μεταχείρισης έναντι των ανδρών συναδέλφων τους. Η «Εταιρεία του εν Αθήναις Θεάτρου» προκειμένου να ικανοποιήσει τις δύο πρώτες ηθοποιούς, Αικ. Παναγιώτου και Αθηνά Φιλιππάκη, αλλά και να προσελκύσει και άλλες στη σκηνή, συνήψε το 1842 συμβόλαιο μαζί τους καταβολής μηνιαίου μισθού 50 δρχ., που τους εξασφάλιζε έτσι μία πάγια αποζημίωση. Οι άντρες ηθοποιοί πληρώνονταν μόνο από τα έσοδα των παραστάσεων, που κατανέμονταν σε μερίδες από τις οποίες η ανώτερη αντιστοιχούσε σε 25 δρχ. και η κατώτερη σε 12 δρχ. Οι πρωταγωνιστές ελάμβαναν 2 μερίδες, οι δεύτεροι μία και οι τρίτοι μισή. Εάν υπήρχε περίσσειμα πήγαινε υπέρ του ταμείου. Αλλά και οι γυναίκες συμμετείχαν στην κατανομή των εισπράξεων των παραστάσεων, αφού όμως α-

φαιρούνταν οι μισθοί τους από τις μερίδες που τους αναλογούσαν.

Οικονομικές ανισότητες

Βέβαια εάν συγκρίνει κανείς το μηνιαίο μισθό των 50 δρχ. της Αικ. Παναγιώτου με το αντίστοιχο των 380 δρχ. της Rita Basso ή αργότερα το 1860 με τις 2.300 δρχ. της υψιφώνου Στεφανίνας Καζιμίρ, αντιλαμβάνεται ποια ήταν η οικονομική άνθηση του ιταλικού μελοδράματος έναντι της ψυχορραγούσας ελληνικής σκηνής.

Ακολουθώντας το παράδειγμα των ευρωπαϊκών θιάσων θα καθιερωθεί και στην Ελλάδα η συνήθεια των ευεργετικών παραστάσεων, ως ένα επιπλέον μέσο οικονομικής ενίσχυσης των ηθοποιών. Παρ' όλα αυτά, όταν στις 13 Φεβρουαρίου 1843 δίνεται ευεργετική για τις τέσσερες πρώτες Ελληνίδες ηθοποιούς, οι εισπράξεις τους δεν είχαν καμία αναλογία με αυτές των Ιταλίδων.

Οι πρώτες γυναίκες ηθοποιοί θα ακολουθήσουν την τύχη του ελληνικού θεάτρου. Με την άτυχη κατάληξη των ελληνικών παραστάσεων θα χαθούν, και αυτές, από την αθηναϊκή σκηνή. Όταν το 1856 ο Γρηγ. Καμπούρογλου θα αναλάβει νέα πρωτοβουλία για την ίδρυση Εθνικού Θεάτρου, η επί του Ελληνικού Θεάτρου Επιτροπή, στο σχέδιο κανονισμού που καταρτίζει, επιβάλλει στον εργολάβο να μισθοδοτεί τους ηθοποιούς σε ετήσια βάση (τρεις πρωταγωνιστές, τρεις δευτέρους και τέσσερις τρίτους και τρεις πρωταγωνίστριες,

δύο δευτέρες και δύο τρίτες) επεκτείνοντας έτσι το καθεστώς μισθοδοσίας και στους άντρες. Επίσης ορίζεται ότι επιτρέπεται μόνο μία ευεργετική παράσταση σε κάθε θεατρική περίοδο, οι εισπράξεις της οποίας θα μοιράζονταν μεταξύ των πρωταγωνιστών αντρών και γυναικών, ανάλογα με τον ετήσιο μισθό τους. Στην πράξη όμως τα πράγματα είναι πολύ διαφορετικά. Οι ισχνές εισπράξεις θα αναγκάσουν το θεατρώνη να αθετήσει τις δεσμεύσεις του. Έτσι τον Σεπτέμβριο του 1858, μία εβδομάδα μετά την έναρξή τους, οι παραστάσεις διακόπτονται «αποποιοιμένων των ηθοποιών να παραστήσωσιν ως μη λαμβανόντων τακτικώς την μισθοδοσίαν των».

Με την αποτυχία και αυτής της προσπάθειας συστάσεως Εθνικού Θεάτρου δεν έμεινε πλέον άλλος δρόμος παρά η «ιδιωτική πρωτοβουλία».

Τη δεκαετία του 1860 εμφανίζονται οι πρώτοι επαγγελματικοί θίασοι με επικεφαλής τον Παντελή Σούτσα, τον Αθ. Σίσυρο, τον Δημ. Αλεξιάδη και τον Διον. Ταβουλάρη που λειτουργούν σε συνεταιρική βάση. Οι θίασοι αυτοί θα ευτυχήσουν περισσότερο στα κέντρα του μείζονος Ελληνισμού, παρά στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους. Τα κέρδη τους διανέμονταν στα μέλη του θιάσου, σύμφωνα με τον αριθμό των μεριδίων που προέβλεπε για τον καθένα το συμβόλαιό του με το θιασάρχη. Το 1867 σε θίασο των Π. Σούτα - Δ. Αλεξιάδη και Δ. Ταβουλάρη, οι δύο πρωταγωνίστριες, Πιπίνα Βονασέρα και Σοφία Ταβουλάρη εμφανίζονται

να έχουν από 30 μερίδια η κάθε μία, έναντι 20 μεριδίων του κάθε πρωταγωνιστή. Γενικά η αμοιβή της γυναίκας ηθοποιού, όπως άλλωστε και του άντρα, κρινόταν από τις υποκριτικές της ικανότητες, την απήχηση που είχε στο κοινό και την ικανότητά της να γεμίζει το θέατρο. Ο Διον. Ταβουλάρης αναφέρει ότι το 1875 παρεχώρησε ίσα μερίδια σε όλα τα μέλη του θιάσου του, με εξαίρεση την πρωταγωνίστρια που λόγω των μεγάλων εξόδων της «έπαιρνε κανένα εικοσιπεντάριο παραπάνω από τους άνδρες». Σε λογιστικό βιβλίο του θιάσου «Μενάνδρου» καταχωρείται αμοιβή 52,50 για τις πρωταγωνίστριες Σοφία Ταβουλάρη και Πιπίνα Βονασέρα ενώ ο Διον. Ταβουλάρης λαμβάνει 45,50 δρχ., ο αδελφός του Σπύρος Ταβουλάρης, δεύτερος «τη τάξει» ηθοποιός, 38,50 και η Φιλομήλα Βονασέρα, κόρη της μεγάλης πρωταγωνίστριας, 31,50 δρχ. Πάντως είναι γενικά δύσκολο να εξακριβωθεί η ακριβής αμοιβή των γυναικών, γιατί στα κατάστιχα των λογιστικών βιβλίων των θιάσων που έχουν διασωθεί, σπάνια αναγράφεται μεμονωμένο το όνομα γυναίκας ηθοποιού, με εξαίρεση αυτό της Πολυξένης Σούτσα που εμφανίζεται μετά το θάνατο του συζύγου της ως χήρα του Παντελή Σούτσα.

Η καταχώρηση των αμοιβών γινόταν κατά ζεύγη π.χ. Διον. και Σοφία Ταβουλάρη, Εμμ. και Ελένη Χέλμη, Γεώργιος και Ιωάννα Νικηφόρου, τακτική η οποία ακολουθείται ακόμα και στις αρχές του 20ού αι., γεγονός που αποδεικνύει την οικογενειακή μορφή με την οποία είχαν δομηθεί οι ελληνικοί θιάσοι. Έτσι οι απολαβές μοιράζονταν ανά οικογένεια, μεταξύ ζευγαριών, ή αδελφών, ή μητέρας και παιδιών, χωρίς να είναι σαφές ποιο ποσό λάμβανε ο καθένας.

Υπήρχαν περιπτώσεις και δεν είναι λίγες, όπου στις καταστάσεις μισθοδοσίας δεν αναφέρονται καθόλου ονόματα γυναικών, ούτε ως συζύγων, ωσάν ο θίασος να απαρτιζόταν μόνο από άντρες ηθοποιούς, στοιχείο ενδεικτικό της έλλειψης ισότητας ανάμεσα στα δύο φύλα. Ο άντρας καρπωνόταν έτσι το αποτέλεσμα εργασίας της συζύγου του. Η περαιτέρω διανομή των μεριδίων εξαρτιόταν πλέον από τις μεταξύ τους σχέσεις.

Παρά τη μερική αυτή «υποτίμησή» τους, οι γυναίκες ηθοποιοί «ήταν οι βασιλίσσες της πιάτσας και οι γεννήτριες της ψυχαγωγίας», η λάμψη και η δύναμη των θιάσων. Έτσι δεν θα αργήσουν να πάρουν τα ηνία και ως επιχειρηματίες στο χώρο του θεάτρου.

Πρώτη γυναίκα θιασάρχης στο 19ο αι. είναι η Αικ. Βερώνη που πρωτοεμφανίζεται με δικό της θίασο το 1889 στη Σμύρνη (οι επιφανείς Πιπίνα Βονασέρα και Σοφία Ταβουλάρη παρέμειναν πρωταγωνίστριες, η πρώτη του θιάσου του Δημ. Αλεξιάδη, η δεύτερη του «Μενάνδρου», θιάσου του συζύγου της Διον. Ταβουλάρη, ποτέ όμως θιασαρχίνες). Η αντίζηλός της, Ευαγγελία Παρασκευοπούλου, κράτησε για χρόνια τα σκήπτρα στην ελληνική σκηνή περισσότερο

Η Άννα Καλουτά (αριστερά) είναι η πρώτη γυναίκα που εκλέγεται στο Δ.Σ. του ΣΕΗ, το 1944 και η Ελένη Χαλκούση (δεξιά) ακολουθεί το 1949. Από το αρχείο του Θεατρικού Μουσείου.

ως πρωταγωνίστρια και λιγότερο ως θιασάρχης.

Την Αικ. Βερώνη στην οικονομική διαχείριση του θιάσου της βοηθούσαν στην αρχή τα αδελφία της Θεμιστοκλής και Δημήτρης Βερώνης και αργότερα ο σύζυγός της Γεωρ. Γεννάδης. Σε κατάσταση μισθοδοσίας που έχει διασωθεί του προσωπικού του θιάσου της το 1908, στο θέατρο «Ωδεϊόν» της Κωνσταντινούπολης, δεν αναγράφεται η αμοιβή της ίδιας, οπότε δεν είναι δυνατό να γίνει σύγκριση των απολαβών της, σε σχέση με τα υπόλοιπα μέλη του θιάσου.

Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Μ. Μυράτ «η διάταξη των μεριδίων στους θιάσους γινόταν με πνεύμα σοσιαλιστικό: δώδεκα οι πρωταγωνιστές, δέκα οι δεύτεροι και οκτώ οι μικρότεροι. Όμως παρ' όλα αυτά οι διευθυντές και οι πρωταγωνιστές έπαιρναν τη μερίδα του λέοντος, οι λοιποί ηθοποιοί δεινοπαθούσαν και το χειρότερο με συνένοχο τον ταμία δούλευε αρκετή ρεμούλα στην είσπραξη».

Όμως το ταλέντο παραμένει το κύριο κριτήριο ρύθμισης της μισθοδοσίας, όπως φαίνεται και από το μισθολόγιο της τελευταίας περιόδου του Βασιλικού Θεάτρου (1907), όπου η Μαρίκα Κοτοπούλη παίρνει μισθό 700 δρχ. έναντι 450 δρχ. του πρώτου άντρα, Εδμόνδου Φυρστ. Τόσο η Κοτοπούλη, που από το 1908 θα συγκροτήσει το πρώτο της θίασο, όσο και η Κυβέλη Μυράτ, δύο δυναμικές προσωπικότητες, θα είναι, στο πρώτο μισό του 20ού αι. αδιαμφισβήτητες κυρίαρχοι της θεατρικής ζωής ως πρωταγωνίστριες και θιασαρχίνες.

Οι συνθήκες εργασίας και διαβίωσης των γυναικών ηθοποιών ήταν οι ίδιες με αυτές των αντρών, που από μαρτυρίες τους συνοψίζονται σε δύο λέξεις: στέρηση και αθλιότητα. Ιδιαί-

τερα στη διάρκεια των περιοδειών, περιφερόμενοι από πόλεις σε χωριά και αντίστροφα, προσπαθούσαν να επιβιώσουν κάτω από αντίξοες συνθήκες. Με έλλειψη μόνιμης στέγης, ζεστού καταλύματος και κατάλληλης τροφής, οι γυναίκες ηθοποιοί μεγάλωναν τα παιδιά τους στα παρασκήνια, που και εκείνα, τις περισσότερες φορές, μυόντουσαν από μικρά στο επάγγελμα και αναλάμβαναν ρόλους για να εξασφαλίσουν αντίστοιχα μεροκάματα από τις εισπράξεις του θιάσου. Παράδειγμα το ζεύγος Δημητρίου και Ελένης Κοτοπούλη με τις τέσσερις κόρες τους ηθοποιούς, τις Αντιόπη, Χρυσούλα, Φωτεινή και Μαρίκα.

Γυναίκες του λαού, αγράμματες οι περισσότερες ηθοποιοί του 19ου αι., παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες και την κοινωνική προκατάληψη, κατόρθωσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του επαγγέλματος και να διακριθούν. Στα τέλη του αιώνα θα δώσουν τη σκυτάλη στη νέα γενιά ηθοποιών από την αστική τάξη, που θα αναδείξει μορφές όπως η Μαρίκα Κοτοπούλη, η Κυβέλη, η Ροζαλία Νίκα, η Άννα Φραγκοπούλου κ.ά.

Από αυτές η Μαρίκα Κοτοπούλη θα είναι η πρώτη που θα εκφράσει δημόσια άποψη για τον εργασιακό χώρο του θεάτρου. Το 1913 θα ζητήσει από το συνδικαλιστικό όργανο των ηθοποιών να θεσπίσει και για τις γυναίκες ηθοποιούς το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι. Επειδή το αίτημά της αυτό δεν έγινε δεκτό από τον ανδροκρατούμενο «Σύλλογο Ελλήνων Ηθοποιών», σε ένδειξη διαμαρτυρίας, σταμάτησε να αποδίδει στο ταμείο του Συλλόγου, όπως όφειλε, τα πεντάλεπτα που εισέπραττε από κάθε εισιτήριο, με αποτέλεσμα στις 30 Μαΐου 1913 ο Σύλλογος να αποφασίσει τη διαγραφή της, κα-

θώς και της Κυβέλης που ακολούθησε το παράδειγμά της, κατηγορώντας τις ότι κατακρατούσαν το ποσό αυτό για δική τους ωφέλεια. Το 1928 θα λάβει επίσης μέρος στη Διοικούσα Επιτροπή του «Καλλιτεχνικού Ομίλου Ηθοποιών», συλλόγου που γρήγορα θα διαλυθεί κάτω από την πίεση του Σωματείου Ελλήνων Ηθοποιών, που είχε ιδρυθεί από το 1917 και αποτελούσε το μαζικότερο φορέα έκφρασης των ηθοποιών.

Μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο δεν βρίσκουμε άλλη γυναίκα ηθοποιό, να δραστηριοποιείται συνδικαλιστικά στο χώρο του θεάτρου. Δεν εντοπίζονται γυναίκες στα ιδρυτικά μέλη του Σ.Ε.Η. ούτε στα ψηφοδέλτια των αρχαιρεσιών του.

Η πρώτη γυναίκα που εκλέγεται στο Δ.Σ. του Σ.Ε.Η. το Δεκέμβριο του 1944 είναι η Άννα Καλουτά και ακολουθεί το 1949 η Ελένη Χαλκούση και το 1952 η Αλέκα Κατσέλη, που πρέπει να θεωρηθούν ως οι πρώτες συνδικαλιστριες ηθοποιοί.

Βιβλιογραφία Ραγκαβής Αλ. Ρ. «Απομνημονεύματα», Εν Αθήναις, 1894 - 1930. 4 τ. Ταβουλάρης Διον. «Απομνημονεύματα», Εν Αθήναις, 1930.

Λάσκαρης Ν. «Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου», Αθήνα: Μ. Βασιλείου, 1938-1939, 2 τ.

Σπάθης Δημ. «Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο», Θεσ/νίκης Υπ. Studio Press, 1986

Γεωργακάκη Κωνσταντίζα, «Η θεατρική πολιτική κατά την οθωνική περίοδο», Διδ. διατριβή, Αθήνα, 1997, 2 τ.

Γεωργακάκη Κωνσταντίζα, «Θέατρο Αθηνών: Οι παραστάσεις στα χρόνια του Οθωνα». Παράβασις, 1998, σ. 143-180.

Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών, «Ογδόντα χρόνια 1917-1957. Ιστορική αναδρομή από ομάδα θεατρολόγων», Ερευνα εποπτεία συντονισμός Χρυσ. Σταματοπούλου - Βασιλάκου, Αθήνα: Κ. και Π. Σμπίλιας, 1999.

Αρχείο Θεατρικού Μουσείου, φακ. αρ. 46, 53, 54, 55, 75, 80.

«Μην πεις κακό για φαμπρικού»

Ο γυναικείος συνδικαλισμός και οι αγώνες για ισότητα στον Μεσοπόλεμο

Της **Αγγέλικας Ψαρρά**

Ιστορικού, δημοσιογράφου

ΑΓΡΑΦΟ το χρονικό του μεσοπολεμικού γυναικείου συνδικαλισμού στην Ελλάδα, δύσκολα βολεύεται σε ένα συνοπτικό σημείωμα. Οι γραμμές που ακολουθούν δεν φιλοδοξούν επομένως παρά να ψηλαφήσουν μερικά από τα ζητήματα που θέτει η μελέτη ενός αδιερεύνητου ακόμη ιστοριογραφικού πεδίου. Και, κυρίως, να υπαινιχθούν τις δυσκολίες, τις αντιστάσεις ή, έστω, την αμφιθυμία που συνάντησαν οι εργαζόμενες γυναίκες στην προσπάθειά τους να συγκροτήσουν τις πρώτες συνδικαλιστικές συσσωματώσεις τους. Συνήθως σιωπηλές, οι γυναίκες αυτές αποκτούν σήμερα σάρκα και οστά μέσα από το λόγο των άλλων: στατιστικολόγων, επιθεωρητών/-τριών εργασίας, συνδικαλιστών, κομματικών στελεχών και οργάνων, φεμινιστριών και γυναικείων οργανώσεων. Μολονότι, όμως, συχνά οι διαθέσιμες πηγές αφορούν την κατασκευή ενός στερεοτύπου –κατά κύριο λόγο της εργάτριας ή της υπαλλήλου–, η αξία τους παραμένει ανεκτίμητη: η πραγματικότητα των εργαζόμενων γυναικών εμπεριείχε ούτως ή άλλως την καθημερινή αναμέτρηση με την κοινωνική τους εικόνα.

Διάσπαρτα ίχνη

Οι πληροφορίες για τον γυναικείο εργατικό συνδικαλισμό πληθαίνουν στα τέλη της δεκαετίας του '10. Αλλοτε μικτές, κάποτε αμιγώς γυναικείες, οι προδρομικές αυτές πρωτοβουλίες ανιχνεύονται εύκολα στον Τύπο της εποχής, όπου συχνά εμφανίζονται ως μία ακόμη γυναικεία εκκεντρικότητα. Αντίστοιχες κινήσεις είχαν ασφαλώς σημειωθεί από πολύ παλαιότερα, τώρα, ωστόσο, το αίτημα για «οργάνωση» των εργαζόμενων γυναικών μοιάζει να αποκτά την πυκνότητα και την ένταση που σύντομα θα το αναγορεύσουν σε ένα ακόμη κοινωνικό ζήτημα της επικαιρότητας: υφαντουργοί, γυναίκες και άνδρες, άλλοτε συνεργάζονται και άλλοτε διεκδικούν χωριστά τη βελτίωση των συνθηκών της εργασίας τους· μπαξεβάνισσες (κηπουροί) εντάσσονται στο έως τότε ανδρικό σωματείο του κλάδου τους· η αυτοκτονία μιας απολυμένης καλτσοπλέκτριας στην Πάτρα γίνεται αφορμή για την ίδρυση σωματείου και την κήρυξη απεργίας από τις συναδέλφους της· εργάτριες γυναικείων φορεμάτων στη Σύρο επιχειρούν να συγκροτήσουν τον πρώτο τους «σύνδεσμο»· οι καπνεργάτριες του Πειραιά δοκιμάζουν να αντιδράσουν συλλογικά στον αποκλεισμό τους από τους (ανδρικούς) καταλόγους των ανέργων και στη συστηματική α-

Σφοδρές αντιδράσεις συνάντησαν οι γυναίκες συνδικαλίστριες, ιδιαίτερα σε χώρους όπου οι προσπάθειες για συνδικαλισμό ήταν πιο έντονες και πιο οργανωμένες. Εξόδος καπνεργατών και καπνεργατριών από εργοστάσιο της Καβάλας (αρχείο ΕΛΙΑ).

Και ενώ οι συζητήσεις και οι προσπάθειες για γυναικεία εκπροσώπηση στα συνδικαλιστικά σωματεία κυριαρχούν, η δικτατορία του Πάγκαλου θεωρεί ότι πρωτεύον ζήτημα είναι το μήκος της φούστας. Στη φωτογραφία, φεμινίστριες έξω από το Πανεπιστήμιο ζητούν ίσα δικαιώματα στην εργασία, ίση αμοιβή, οικογενειακά επιδόματα και ιθαγένεια της έγγαμης γυναίκας (φωτ.: Π. Πουλίδης, – Αρχείο ΕΡΤ).

ντικατάστασή τους από τους εφέδρους που επέστρεφαν κατά κύματα από το στρατό. Τον ίδιο καιρό, στα 1918, δραστηριοποιούνται έντονα και οι εργάτριες ιματισμού στρατού που θα σχηματίσουν μία από τις μακροβιότερες γυναικείες εργατικές συσπειρώσεις του Μεσοπολέμου. Λίγο αργότερα, η απεργία των εργατριών σε υφαντουργείο του Πειραιά καταλήγει στη μετωπική σύγκρουσή τους με την ένοπλη χωροφυλακή (Μάιος 1920).

Δεν έχει νόημα να συνεχίσω την ενδεικτική –όσο και αυθαίρετη– απαρίθμηση. Ψηφίδες ενός ανολοκλήρωτου μωσαϊκού, οι διάσπαρτες αυτές αναγραφές δεν είναι σε θέση να μας οδηγήσουν σε μια στέρεη τυπολογία του γυναικείου συνδικαλισμού της εποχής. Να σημειώσω απλώς ότι, αν και μεταβατικές, ορισμένες κινήσεις εμφανίζονται ως επιβιώσεις προγενέστερων ανάλογων μορφωμάτων, ενώ άλλες προαναγγέλλουν με βεβαιότητα τις νέες εκδοχές γυναικείας συνδικαλιστικής εμπλοκής. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν ασφαλώς οι δραστηριότητες των καπνεργατριών, υφαντουργών, εργατριών ιματισμού, αλλά και διδασκαλισσών, ενώ στην πρώτη θα διακινδύνευα να εντάξω το Σύνδεσμο Εργατριών, μετεξέλιξη (;) του Αλληλοβοηθητικού Συνδέσμου Εργατριών Αθηνών που είχε ιδρυθεί στα

1913 από το Εργατικό Κέντρο Αθηνών: στο τέλος της δεκαετίας του '10, ο Σύνδεσμος Εργατριών απειλεί με μηνύσεις εργοδότες που καταστρατηγούν τους εργατικούς νόμους, ζητεί με έγγραφό του την ηθική και υλική συμπαράσταση των (ανδρικών) εργατικών σωματείων και διοργανώνει εράνους και χοροεσπερίδες για την προικοδότηση των μελών του. Αυτά στις αρχές της περιόδου. Εως το τέλος της, ο δρόμος που θα διανυθεί δεν είναι μικρός. Σημαντικός σταθμός η πρώτη συνδιάσκεψη εργατριών στο περιθώριο του Συνεδρίου της Ενωτικής ΓΣΕΕ (Φεβρουάριος 1929), κατά την οποία θα αποτυπωθούν με ευκρίνεια τα νέα δεδομένα της γυναικείας συνδικαλιστικής στράτευσης.

Ομολογίες και υποσχέσεις

Σφοδρές υπήρξαν οι αντιδράσεις που αντιμετώπισε ο γυναικείος συνδικαλισμός στα πρώτα του βήματα, αποτέλεσμα των αντιστάσεων που τροφοδοτούσε η ίδια η εργασία των γυναικών, αλλά και η παραμικρή τους απόπειρα να δοκιμαστούν στον δημόσιο χώρο. Ακόμη και στο τέλος της μεσοπολεμικής περιόδου, μια γυναίκα σαν τη Λιλίκα Νάκου δεν διστάζει να συμβουλευτεί τις γυναίκες να εργάζονται μόνον όταν έχουν α-

πόλυτη ανάγκη (οι άλλες θα έκαναν καλά να αφιερωθούν στα παιδιά τους). Την ίδια εποχή, η Διδώ Σωτηρίου επιχειρεί να ανασκευάσει τις κατηγορίες που εκτοξεύονταν συνήθως εναντίον των γυναικών υπαλλήλων: σε σειρά άρθρων της υποστηρίζει αμυντικά ότι οι εργαζόμενες γυναίκες δεν δουλεύουν για τα λούσα ούτε για να βρουν γαμπρό (*Η Γυναίκα*, Ιανουάριος 1937).

Τη στιγμή λοιπόν που η εργασία των γυναικών γινόταν αντιληπτή ως προσωρινή, ηθικά επιβλαβής και ολέθρια για την οικογενειακή ισορροπία, οι συνδικαλιστικές οργανώσεις έδειχναν στην καλύτερη περίπτωση διστακτικές στα αιτήματα των γυναικών για ένταξη και εκπροσώπηση στις επαγγελματικές τους ενώσεις. Υπάρχουν στιγμές της ενδοσυνδικαλιστικής αυτής διαμάχης που, εκτός των άλλων, απηχούν και έναν έντονο ανταγωνισμό των φύλων στο εσωτερικό ορισμένων επαγγελματικών κατηγοριών. Δεν θα αναφερθώ στην εξαιρετικά εύγλωττη περίπτωση των καπνεργατριών, οι οποίες θα κληθούν την περίοδο αυτή να λύσουν το μπλεγμένο κουβάρι που σχημάτιζαν οι εργοδοτικές στρατηγικές, οι κρατικές διευθετήσεις και ο ενίοτε ανοιχτός πόλεμος των ανδρών συναδέλφων τους. Ούτε στις έμμεσες ενδείξεις για την κάποτε ολέθρια εμπλοκή των συνδικαλιστών στις γυναικείες

συσπειρώσεις, όπως τότε, στα 1919, που μερίδα της Πανεργατικής θεωρήθηκε υπεύθυνη για τη διάλυση του σωματείου εργατριών υφαντηρίων και κλωστηρίων Βόλου και την απόλυση τριάντα μελών του. Περιορίζομαι, πάντοτε με τη βοήθεια παραδειγμάτων, στις ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το θέμα που μπορούν να αντληθούν από τα «επίσημα» συνδικαλιστικά κείμενα:

Σε εγκύκλιο για την οργάνωση των γυναικών, ο γενικός γραμματέας της ΓΣΕΕ Ευάγγελος Ευαγγέλου ζητούσε στα 1925 να «καλλιεργηθεί σε όλους τους εργάτες ένα πνεύμα εγκαρδιότητας και αλληλεγγύης προς τις εργαζόμενες γυναίκες» και τόνιζε ότι πρέπει να δοθεί στις γυναίκες «δικαίωμα εκλέγεσθαι στις οργανώσεις μας». Ενα χρόνο αργότερα, η εισήγηση της διοίκησης εν όψει του πέμπτου συνεδρίου της Ομοσπονδίας Επισιτισμού ανέφερε ότι «άνδρες και γυναίκες στις επαγγελματικές οργανώσεις (πρέπει) να έχουν ίδια δικαιώματα. Να λείπει κάθε τυχόν υπάρχουσα στα καταστατικά των σωματείων απαγορευτική διάταξη». Στο ίδιο πνεύμα θα κινούνταν και οι αποφάσεις του συνεδρίου. Εγκύκλιος, πάντως, του 1927 της ίδιας ομοσπονδίας παρείχε συμβουλευτική μόνον ψήφο στην κοινή επιτροπή νέων εργατών και εργατριών που θα

Συνέχεια στην 22η σελίδα

Οι εργατικές ενώσεις, στις οποίες η συμμετοχή των γυναικών είναι περιορισμένη, και οι οργανώσεις των αστών φεμινιστριών είναι αυτές που διεκδικούν καλύτερους όρους δουλειάς για τις εργάτριες. Μια ομάδα Ελληνίδων εκπροσώπων του γυναικείου κινήματος, το 1928 (φωτ.: Π. Πουλίδης – Αρχείο ΕΡΤ).

Συνέχεια από την 21η σελίδα

συμμετείχε στο έκτο συνέδριό της. Την επόμενη χρονιά, στα αιτήματα της ομοσπονδίας για τις γυναίκες περιλαμβάνονταν και πάλι η «κατάργησης του νόμου περί αποκλεισμού των νέων και των γυναικών από τας διοικήσεις των σωμάτων και ίσα δικαιώματα για τους νέους και τας γυναίκας μέσα στα σώματα».

Νομοθετικές απαγορεύσεις, καταστατικοί αποκλεισμοί. Παρά τις αποφάσεις ορισμένων ομοσπονδιών, η κατάσταση δεν βελτιώνεται, καθώς οι διακηρύξεις παραμένουν για καιρό στα χαρτιά. Γλαφυρός είναι στο σημείο αυτό ο ετήσιος απολογισμός που επιχειρείται με την αφορμή της Διεθνούς Ημέρας της Γυναίκας: «Η θέση της εργάτριας», διαβάζουμε σε σχετικό κείμενο του 1928, «είναι κατώτερη και εκεί που ούτε μια στιγμή θα 'πρεπε [...]. Σε πολλά συνδικάτα, ακόμα ίσαμε σήμερα, απαγορεύεται η εγγραφή εργατριών, σε άλλα δε, από τα πιο μεγάλα και τα πιο επαναστατικά, οι εργάτριες έχουν μόνο το «δικαίωμα» (!) να πληρώνουν συνδρομή στο συνδικάτο, χωρίς να εκλέγονται και χωρίς να εκλέγουν. Δεν έλειψαν ακόμα οι περιστάσεις που οι εργάτες πήραν ανοιχτά αντιδραστική στάση απέναντι των γυναικών, μη επιτρέποντας την εργασία της γυναίκας-εργάτριας στον κλάδο παραγωγής που αυτοί εργάζονταν, μονοπωλώντας την εργασία μόνο για τους άνδρες» (Ριζοσπάστης, 10/2/1928). Για ένα μεγάλο διάστημα, η καταγγελία θα επαναλαμβάνεται

τελετουργικά κάθε χρόνο την ίδια ημέρα.

Αμφιθυμίες

Αν και συχνά αυτοκριτικά, τα συνδικαλιστικά ή/και κομματικά αυτά κείμενα δύσκολα κρύβουν μια πατερναλιστική αντιμετώπιση των εργατριών, οι οποίες ούτως ή άλλως τοποθετούνται στην ίδια (βουβή) κατηγορία με τους ανήλικους εργάτες. Τη συμπεριφορά αυτή ενίσχυε εξάλλου η εμμονή στην ειδική νομοθετική προστασία των δύο «ανυπεράσπιστων» εργασιακών ομάδων, στάση εν τέλει αντιφατική με τη διεκδίκηση της ίσης αμοιβής τους, όπως υποστήριζε παθιασμένα αλλά αναποτελεσματικά η σημαντικότερη φεμινιστική συνιστώσα της εποχής. Στη λογική της πάσης θυσίας «κοινής πάλης» ανδρών και γυναικών στους τόπους εργασίας, ένα ευρύ φάσμα συνδικαλιστικών και αμιγώς πολιτικών (κυρίως κομμουνιστικών και σοσιαλιστικών) φορέων υποδεχόταν με καχυποψία κάθε «χωριστική» γυναικεία πρωτοβουλία. Και στο σημείο αυτό, η φεμινιστική εκδοχή ηχεί, αν όχι αιρετική, πάντως εκτός κλίματος: «Πότε θα νιώσουν [οι εργάτριες] πως ακόμα και οι άντρες συνάδελφοί τους φροντίζουν μονάχα για το δικό τους στενό συμφέρον χωρίς να τις λογαριάζουν; Πότε θα καταλάβουν πως αδικούνται ιδιαίτερα σαν γυναίκες;» (Μαρία Σβώλου, «Η γυναίκα στην εργασία», Ο Αγώνας της Γυναίκας Δ/42, 1/4/1927).

Υπαγωγή της έμφυλης στην (δήθεν άφυλη) ταξική αλληλεγγύη, συστηματική περιθωριοποίηση της εργασίας των γυναικών μέσα από την εξομοίωσή της με την (εξαναγκαστική) εφηβική εργασία. Η εικόνα της εργάτριας που παγιώνεται την εποχή αυτή επικυρώνει το σχήμα και επιβεβαιώνεται από αυτό. Προϊόν λόγων που παρά την ποικιλία τους συγκλίνουν, η εργάτρια αναπαρίσταται σαν ένα πλάσμα εξαθλιωμένο και άβουλο, εύκολη λεία των ακόρεστων εργοδοτικών ορέξεων. Η εργασία είναι η έσχατη λύση για την επιβίωσή της, δεν έχει να κάνει με την ελευθερία της επιλογής. Και την αφήνει έκθετη: στην αρρώστια, την ανδρική σεξουαλικότητα, την ανηθικότητα.

Χωρίς ρωγμές εμφανίζεται η εικόνα αυτή της εργάτριας, σπανιότερα και της υπαλλήλου, στον «άτυπο» συνδικαλιστικό και κομματικό λόγο της εποχής. Ενδεικτικά είναι τα σχετικά χρονογραφήματα, οι τυποποιημένες ειδήσεις και οι στερεότυπες επιστολές που δημοσιεύονται στον μεσοπολεμικό αριστερό Τύπο, και μαζί τους κάποιοι αγνοημένες ποιητικές δοκιμές, ύμνοι στην ανώδυνη και μαρτυρική εργάτρια: «Μην πεις κακό για φάμπρικο! γιατί είναι αμαρτία/ γιατί την τρώει ο πάγκος της/ και η ορθοστασία. [...] Η φάμπρικα είναι το χτικιό/ κι η φάμπρικα είναι λαύρα/ κι η φάμπρικα μας έκανε/ τα σωθικά μας μαύρα» (από την αρχειομαρξιστική Πάλη των Τάξεων Δ/365, 14/12/1933).

Αλλά η θυματοποίηση είναι η μία όψη της κατασκευής: «Δώδεκα ώρες στ' αργαστήρι/ στ' ανήλιαγο το στραγγιστήρι/ υφαίνουμε, υφαίνουμε/ χωρίς να ανασαίνουμε./ Τούφες το χνούδι ανεμίζει/ και τα πνεμόνια μας σαπίζει/ στάλες τον ιδρώ χύνουμε/ και στάλες αίμα φτύνουμε». Η άλλη της όψη αφορά την υπέρβαση που εγγυάται η ταξική συνείδηση και, κυρίως, η συστράτευση των γυναικών με τους άνδρες εργάτες: «Τώρα τ' αφέντη τα καπρίτσια/ δεν έχουν πέραση, κορίτσια./ Πέραση έχει κάποια άλλη./ Η δύναμή μας η μεγάλη» (Ριζοσπάστης 30/3/1934). «“Συντρόφισσα!”» ο άντρας μου/ κι ο γιος μου κι ο αδερφός μου/ με κράζουν!// «“Συντρόφισσα”» εμπρός/ στον κοινό μας αγώνα./ Και τώρα μαζί/ πλάι-πλάι ξεκινάμε/ με το χέρι του ενός/ μέσα στου άλλου το χέρι» (Γαλάτεια Καζαντζάκη, «Η εργάτισσα», Νέοι Πρωτοπόροι, φύλλο 4, Μάρτιος 1932).

Να συνοψίσω: Δοκιμάζοντας δειλά τις δυνάμεις τους στον ούτως ή άλλως ανδροκρατούμενο συνδικαλιστικό χώρο, οι γυναίκες υποχρεώνονταν να οικειοποιηθούν λόγους που αντιμετώπιζαν την εργασία τους ως αναγκαίο κακό και να γυρέψουν τη νομιμοποίησή της μέσα από την αποδοχή της υπάλληλης θέσης της. Οι ενδεχόμενες αντιστάσεις τους και οι ομαδικές ή συλλογικές στρατηγικές τους παραμένουν ένα από τα πολλά ανεξερεύνητα κεφάλαια της συναρπαστικής αυτής ιστορίας.

Μια γυναικεία επανάσταση

Οι γυναίκες «κατακτούν» τα υπουργεία και τις δημόσιες υπηρεσίες

Της **Εφης Αβδελά**

Ιστορικού στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

«ΜΙΑ γυναικεία επανάσταση. Οι γυναίκες της Αττικής κατέκτησαν τα υπουργεία. Το ένα τρίτο των υπαλλήλων είναι γυναίκες», είναι ο τίτλος έρευνας που δημοσιεύεται στην πρώτη σελίδα της εφημερίδας «Πρόοδος», στις 16 Οκτωβρίου του 1917. Η παρουσία των γυναικών στα δημόσια γραφεία είναι πλέον φανερή, καθώς ο αριθμός τους πολλαπλασιάστηκε μέσα σε λίγα χρόνια. Η πρώτη φορά που προσλαμβάνονται γυναίκες σε δημόσιες θέσεις είναι το 1908, με νόμο που επιτρέπει την εργασία τους στα Τηλεγραφεία και τα Τηλέφωνα. Είκοσι χρόνια αφ' ότου πρωτοδιατυπώθηκε το σχετικό αίτημα και αφού είχε ήδη απορριφθεί από τη Βουλή το 1900 με την αιτιολογία ότι «τα ήθη μας δεν το επιτρέπουν», η ρύθμιση αυτή προβλέπει ότι ο γάμος συνιστά λόγο απόλυσης για τις τηλεφωνήτριες.

Από τη δεκαετία του '10 πάντως και στο πλαίσιο της αναδιοργάνωσης των δημοσίων υπηρεσιών που επιχειρεί η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, οι γυναίκες θα αρχίσουν να παίρνουν αθρόα μέρος σε διαγωνισμούς που οργανώνουν διάφορα υπουργεία για την πρόσληψη υπαλλήλων. Την επόμενη δεκαετία ο αριθμός τους πολλαπλασιάζεται. Δεν πρόκειται πια μόνο για τις χιλιάδες δασκάλες που υπάγονται στο Υπουργείο Παιδείας, αλλά για υπαλλήλους των υπουργείων και των δημοσίων υπηρεσιών: εκτός από τηλεφωνήτριες, οι γυναίκες γίνονται γραφείς, δακτυλογράφοι, ταμίες, ενσηματοπωλήτριες και καθαρίστριες. Οι θέσεις που καταλαμβάνουν είναι οι χαμηλότερες στην ιεραρχία και συχνά χωρίς προοπτική εξέλιξης, καθώς οι περισσότερες έχουν απλώς δίπλωμα δασκάλας ή αργότερα γυμνασίου. Λίγες αποκτούν μέσα στα χρόνια πτυχίο πανεπιστημίου και μπορούν να διεκδικήσουν ανώτερες θέσεις. Οι πιο πολλές είναι νέες και ανύπαντρες, αλλά όσο προχωρούμε στη δεκαετία του '30 όλο και πιο συχνά συναντούμε γυναίκες υπαλλήλους, που διατηρούν τη θέση τους και μετά το γάμο, τουλάχιστον μέχρι να γεννηθούν τα παιδιά.

Αντιδράσεις για τα «εύκολα» επαγγέλματα

Η παρουσία τους στα γραφεία ξαφνιάζει και προκαλεί ποικίλες αντιδράσεις. Για κάποιους ανωτέρους τους, όπως τον γενικό γραμματέα του υπουργείου Παιδείας, Δημήτρη Γληνό, που απαντά στην

Το 1908 προσλήφθηκαν γυναίκες σε δημόσιες θέσεις, αφού ο νόμος επέτρεπε να εργάζονται γυναίκες στα Τηλεγραφεία και τα Τηλέφωνα. Στη φωτογραφία οι πρώτες τηλεφωνήτριες επί το έργον, το 1912 (φωτ.: Π. Πουλίδης - Αρχείο ΕΡΤ).

έρευνα της εφημερίδας «Πρόοδος», οι γυναίκες υπάλληλοι αποδίδουν λιγότερο από τους άνδρες συναδέλφους τους, γιατί είναι λιγότερο καταρτισμένες από εκείνους και αντιμετωπίζουν την εργασία τους ως προσωρινή. Για άλλους, όπως τη σοσιαλίστρια Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, η δουλειά γραφείου ανήκει στα «εύκολα» επαγγέλματα στα οποία κατευθύνονται οι νέες γυναίκες, χωρίς προγραμματισμό και απροετοίμαστες και τα οποία τις κάνουν «νευρικές ή τις αποκουταίνουν». Τη βλαβερή επίδραση αυτού του τύπου εργασίας στην υγεία τους θα τονίσει και η γιατρός Άννα Κατσίγρα. Οι συνθήκες δουλειάς στα γραφεία είναι πράγματι προβληματικές: συνωστισμός, σκόνη, έλλειψη εξαερισμού και ήλιου έχουν αποτέλεσμα να θερίζει η φυματίωση μεταξύ των δημοσίων υπαλλήλων σε ολόκληρη τη μεσοπολεμική περίοδο.

Οι εντονότερες αντιδράσεις όμως θα ακουστούν στη Βουλή: κάθε τόσο κάποιος βουλευτής θα προτείνει την απόλυσή τους από όλες

τις δημόσιες υπηρεσίες, με κύριο επαναλαμβανόμενο επιχείρημα ότι «με τα καμώματά τους» εμποδίζουν τους άντρες να συγκεντρωθούν στη δουλειά τους, ότι είναι «επιπόλαιες» και ότι ενδιαφέρονται μόνο να «αποκατασταθούν». Οι αντιδράσεις αυτές μαρτυρούν ότι την εποχή αυτή δεν αναγνωρίζεται στις γυναίκες το δικαίωμα να καταλαμβάνουν δημόσιες θέσεις και ότι η φράση «γυναίκα δημόσιος υπάλληλος» παραπέμπει σε ένα παράδοξο. Ποιο είναι αυτό;

Είναι οι γυναίκες «πολίτες»;

Σύμφωνα με τα διαδοχικά συντάγματα, δημόσιες θέσεις μπορούσαν να καταλάβουν μόνο Έλληνες πολίτες. Ως την εποχή στην οποία αναφερόμαστε το γένος αυτού του «πολίτη» δεν είχε χρειαστεί να προσδιοριστεί, καθώς σύμφωνα με την κοινή παραδοχή δεν μπορούσε παρά να είναι άντρας ο μόνος που διέθετε πολιτικά δικαιώματα και κυριαρχούσε δικαιωματικά

στον δημόσιο χώρο. Η αυξανόμενη παρουσία γυναικών στις δημόσιες υπηρεσίες, ωστόσο, θα προκαλέσει μια ευρύτατη συζήτηση, μεταξύ νομικών αλλά και μεταξύ υπέρμαχων και πολέμιων των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών: εφόσον οι γυναίκες δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα, σε ποιο βαθμό είναι «πολίτες» και επομένως κατά πόσο είχαν δικαίωμα να προσλαμβάνονται ως δημόσιοι υπάλληλοι; Η συζήτηση σχετικά με τα όρια και τους όρους απασχόλησης των γυναικών στις δημόσιες υπηρεσίες, που εκτυλίσσεται τις δεκαετίες του '20 και του '30, δεν ήταν πάντως θεωρητική: συνοδεύτηκε από ένα σύνολο νομοθετικών διατάξεων που θεσπίστηκαν σταδιακά για να αντιμετωπίσουν την αυξανόμενη προσφορά εργασίας των γυναικών στον δημόσιο τομέα και να προσδιορίσουν τα όριά της. Πρόκειται για μια ιδιαίτερη νομοθεσία που οδήγησε σε διαφοροποιημένο τρόπο επιλογής των αντρών και των γυναικών υπαλλήλων και νομιμοποιήθηκε ακριβώς α-

Συνέχεια στην 24η σελίδα

Συνέχεια από την 23η σελίδα

πό την έλλειψη πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών.

Πιο συγκεκριμένα μπροστά στην αθρόα προσέλευση γυναικών στις δημόσιες θέσεις, οι νομοθέτες επιχείρησαν να προσδιορίσουν τα όρια της απασχόλησής τους. Υποχρεώθηκαν έτσι να επεκτείνουν ως ένα βαθμό την έννοια του πολίτη και να διευκρινίσουν, με ειδική ερμηνευτική δήλωση στο Σύνταγμα του 1927, ότι περιλαμβάνει και τις γυναίκες. Παράλληλα, άρχισε να εισάγεται η μεταβλητή «γυναίκες» στη σύνταξη των νόμων και διατάξεων σχετικών με την εργασία στις δημόσιες υπηρεσίες. Στόχος δεν ήταν να εξασφαλιστεί η ισότητα, αλλά να περιοριστούν τα περιθώρια κινήσεων που παρέχονταν στις γυναίκες ανάλογα με τους καταναγκασμούς που θεωρούσαν ότι επέβαλε η «ιδιαίτερη φύση τους» και ο κατ' εξοχήν προορισμός τους ως συζύγων και μητέρων. Μολονότι οι γυναίκες είχαν ήδη εισχωρήσει στη διοικητική ιεραρχία ως μισθωτοί από τη δεκαετία του '10, δεν έπρεπε να θεωρηθεί ότι είχαν το δικαίωμα να ζητήσουν την εξέλιξή τους χωρίς περιορισμούς. Αντίθετα, έπρεπε να δεχθούν τους κανόνες που επέβαλλε ο διαχωρισμός και η ιεράρχηση μεταξύ των φύλων. Την αντίφαση αυτή την κατανόησαν πολύ γρήγορα οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου, που έθεσαν στο επίκεντρο των διαμαρτυριών και των παρεμβάσεών τους αυτό που ονόμασαν «διωγμό» των γυναικών στο δημόσιο.

Περιορισμοί και απαγορεύσεις

Οι περιορισμοί που συναντούν οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι, και τις οποίες καταγγέλλουν οι φεμινιστικές οργανώσεις της εποχής, γίνονται λοιπόν πιο συγκεκριμένοι καθώς προχωρούμε στην περίοδο του Μεσοπολέμου και όλο και περισσότερες γυναίκες ζητούν να προσληφθούν σε υψηλόβαθμες θέσεις για τις οποίες διαθέτουν πλέον τα απαραίτητα προσόντα. Από τη μία, οι γυναίκες ορίζονται ως η πρώτη κατηγορία προς απόλυση όποτε γίνονται περικοπές και αναδιοργάνωση υπηρεσιών, όπως το 1924 με την Επιτροπή Οικονομιών. Από την άλλη, οι νέοι εσωτερικοί κανονισμοί υπηρεσιών προσδιορίζουν ρητά σε ποιες υπηρεσίες απαγορεύεται να προσλαμβάνονται γυναίκες: είναι η διπλωματική υπηρεσία, η αρχαιολογική υπηρεσία, το Γενικό Χημείο του Κράτους, το Συμβούλιο της Επικρατείας, ο δικαστικός κλάδος. Στις περιπτώσεις αυτές, οι απαγορευτικές διατάξεις θεσπίζονται όταν κάποιες γυναίκες διεκδικήσουν θέσεις για τις οποίες δεν υπήρχε ως τότε ρητή αναφορά στο φύλο των υποψηφίων. Τέλος, όπως καταγγέλλεται επανειλημμένα στον Τύπο της εποχής, διαγωνισμοί ακυρώνονται επειδή πετυχαίνουν πολλές γυναίκες, ορισμένες υπηρεσίες θέτουν περιορισμό στον αριθμό των γυναικών υπαλλήλων, ενώ οι προαγωγές τους παρε-

Λίγες γυναίκες είχαν πανεπιστημιακό δίπλωμα στις αρχές του αιώνα, άρα τα προσόντα τους δεν επαρκούσαν για ανώτερες θέσεις στη δημοσιοϋπαλληλική ιεραρχία. Στη φωτογραφία, μία από τις πρώτες μικροβιολόγους σε υποτυπώδες εργαστήριο, το 1915 (φωτ.: Π. Πουλίδης - Αρχείο ΕΡΤ).

Η Μίτσα Περρωτή ήταν η πρώτη Ελληνίδα υπάλληλος του ελληνικού Προξενείου Τύπου στο Βερολίνο. Χρονολογία 1927 (φωτ.: Π. Πουλίδης - Αρχείο ΕΡΤ).

μποδίζονται προς όφελος ανδρών συναδέλφων ακόμη και με λιγότερα προσόντα από τα δικά τους.

Η παράδοση θέση των γυναικών δημοσίων υπαλλήλων, ως πολιτών χωρίς πολιτικά δικαιώματα, θα αποκρυσταλλωθεί με τις ρυθμίσεις που θεσπίζονται στο πλαίσιο της εκκαθάρισης και αναδιοργάνωσης των δημοσίων υπηρεσιών του 1935. Οι ρυθμίσεις αυτές, με τις οποίες καθιερώνεται η δεκαπενταετία για τις παντρεμένες με παιδιά, απαγόρευαν την πρόσληψη γυναικών στις δημόσιες υπηρεσίες εκτός «των αγάμων θυγατέρων και των εν χηρεία διατελουσών συζύγων πεσόντων εν πολέμω». Σε εξαιρετικές περιπτώσεις, μπορούσαν να προσλαμβάνονται γυναίκες αποκλειστικά ως εκπαιδευτικοί, γραμματείς, δακτυλογράφοι, τηλεφωνήτριες, νοσοκόμες, καθαρίστριες, και άλλες παρόμοιες θέσεις. Οι διατάξεις αυτές θα διατηρηθούν τη δεκαετία του '40 και θα επικυρωθούν με την ψήφιση του δημοσιοϋπαλληλικού κώδικα το 1951, όπου προβλέπεται επίσης ότι οι θέσεις από τις οποίες αποκλείονται οι γυναίκες θα καθορίζονται με ειδικά διατάγματα. Οι περισσότεροι τοπικοί περιορισμοί στη σταδιοδρομία γυναικών στις δημόσιες υπηρεσίες θα αρθούν λίγο αργότερα, αφού η Ελλάδα επικυρώσει, το 1952, τη σύμβαση του ΟΗΕ για τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών, η οποία προβλέπει εκτός από το δικαίωμα ψήφου και ότι «Αι γυναίκες θα δικαιούνται να διορίζονται εις δημοσίας θέσεις και να ασκώσιν άπαντα τα δημόσια λειτουργήματα τα καθοριζόμενα υπό του εθνικού δικαίου, επί ίσοις όροις με τους άνδρας άνευ ουδεμιάς διακρίσεως». Οι προηγούμενοι περιορισμοί καταργούνται έτσι με νέα νομοθετική ρύθμιση το 1955. Όχι όμως όλοι: παραμένει ο αποκλεισμός των γυναικών, εκτός από τα εκκλησιαστικά λειτουργήματα, στις ένοπλες δυνάμεις, τη χωροφυλακή, την αστυνομία πόλεων, το λιμενικό και πυροσβεστικό σώμα, τη δασοφυλακή και τελωνοφυλακή, όπου μπορούν να αναλαμβάνουν μόνο βοηθητικές υπηρεσίες. Δεν είναι, κατά την εκπρόσωπο της ελληνικής κυβέρνησης Λίνα Τσαλδάρη παρά «ολίγαι εξαιρέσεις», που αποσκοπούν να διασφαλίσουν ότι η νομική εξίσωση «κινείται εντός των πλαισίων των βιολογικών ικανοτήτων και των χαρακτηριστικών φυσικών ιδιοτήτων της γυναικός». Αιτιολογία που άτυπα θα καθορίσει την καθημερινή πρακτική των δημοσίων υπηρεσιών, όπου η νομική εξίσωση θα παραμείνει σε μεγάλο βαθμό νεκρό γράμμα. Οι ουσιαστικοί περιορισμοί θα διατηρηθούν για πολλές ακόμη δεκαετίες καθλώνοντας το μεγαλύτερο αριθμό γυναικών υπαλλήλων στις κατώτερες, πιο κακοπληρωμένες και με τη μικρότερη δυνατή εξέλιξη δημοσιοϋπαλληλικές θέσεις.

Σημείωση: 1) Για περισσότερα στοιχεία βλ. Εφης Αβδελά «Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο στο δημόσιο τομέα 1905-1953». Ιδρυμα Ερευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990.

Υπηρέτρια στην πόλη

Η πρόσληψη υπηρέτριας αποτελεί σημείο διάκρισης της αστικής τάξης από την υπόλοιπη κοινωνία

Της Ζιζής Σαλίμπα

Ιστορικού

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ της υπηρέτριας αφήνει ευδιάκριτα ίχνη στο τοπίο της νεοελληνικής πόλης. Από τη λογοτεχνία, το θέατρο, την αρχιτεκτονική των αθηναϊκών σπιτιών με το «δωμάτιο υπηρέστιας», τις ασπρόμαυρες φωτογραφίες με τους περιπατητές του «Βασιλικού Κήπου» μέχρι τα αστυνομικά δελτία των εφημερίδων, η υπηρέτρια καταλαμβάνει μια ξεχωριστή θέση ανάμεσα στις κυρίαρχες γυναικείες φιγούρες του 19ου αιώνα: της αστικής οικοδέσποινας, της διανοούμενης-μάχιμης φεμινίστριας και της εργάτριας.

Στον κόσμο της ελληνικής υπαίθρου, όταν οι οικονομικοί πόροι δεν επαρκούν για την επιβίωση της οικογένειας και υπάρχει παράλληλα πλεόνασμα γυναικείων χεριών, μια προσοδοφόρα λύση είναι να σταλεί το κορίτσι στην πόλη για να γίνει υπηρέτρια. Από την εποχή της Τουρκοκρατίας, τον 18ο αιώνα σίγουρα, γυναίκες από τα νησιά του Αιγαίου, κυρίως από την Ανδρο και την Τήνο πηγαίνουν στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη για να εργαστούν ως υπηρέτριες και τροφοί. Οι συντοπίτες τους, ναυτικοί διευκολύνουν αυτές τις μετακινήσεις: μεσολαβούν για την εξεύρεση κατάλληλης κατοικίας, μεταφέρουν τις ειδήσεις τους στην πατρίδα τους και τις βοηθούν σε περίπτωση ανάγκης.

Στις πόλεις του νεοσύστατου ελληνικού κράτους στην Αθήνα, στην Ερμούπολη και στην Πάτρα, η υπηρέτρια αποτελεί το κύριο σημείο διάκρισης της αστικής τάξης από τα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα. Για την είσοδο μιας οικογένειας στην «καθωσπρέπεια» κοινωνία της πόλης απαιτείται η πρόσληψη υπηρέτριας, η οποία αναλαμβάνει όλες τις επίπονες εργασίες του σπιτιού, τη φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων μελών της οικογένειας.

Στα πρώτα χρόνια ζωής του ελληνικού βασιλείου, η εξεύρεση υπηρέτριας δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Πολύ λίγες κοπέλες γνώριζαν περί των υπηρετικών καθηκόντων, ενώ οι Γερμανίδες νεοφερμένες υπηρέτριες ήταν και λιγοστές και επιπλέον επικρατούσε γι' αυτές η αντίληψη ότι «στερούνταν σοβαρότητας». Ετσι, σε πολλά σπίτια άνδρες νεαρής ηλικίας αναλαμβάνουν να καλύψουν το κενό, εκτελώντας όλα τα καθήκοντα, από την αγορά τροφίμων, την προετοιμασία του φαγητού μέχρι τη φροντίδα των παιδιών.

Από μικρά κορίτσια μέχρι νεαρές κοπέλες

Οι περισσότερες κοπέλες που έρ-

Ήταν από τους... συνήθεις τρόπους αντιμετώπισης των υπηρετριών από τους εργοδότες τους, όπως τον αποτύπωσε γελοιογραφικά ο Ηλίας Κουμετάκης (από το λεύκωμα που κυκλοφορεί με το σύνολο των γελοιογραφιών του από τις εκδόσεις «Αγρά» - Ε.Λ.Ι.Α.).

χονται στην πόλη για να γίνουν υπηρέτριες κατάγονται από τα νησιά των Κυκλάδων και την Κρήτη, καθώς και από τις περιοχές που έπληξε η κρίση της ιστιοφόρου ναυτιλίας, δηλαδή την Υδρα, τις Σπέτσες, και τις πόλεις της Τροιζηνίας. Πολλές από αυτές τις κοπέλες κατευθύνονται όχι μόνο προς την Ελλάδα αλλά και προς την Αίγυπτο όπου βρίσκουν δουλειά στις ελληνικές οικογένειες.

Η ηλικία των υπηρετριών κατά τη στιγμή της πρόσληψής τους κυμαινόταν από 9 μέχρι 26 ετών. Εδώ, νομίζω ότι αξίζει τον κόπο να αναφέρουμε μια θεσμοθετημένη εξαίρεση: σύμφωνα με τον κανονισμό του Βρεφοκομείου της Κεφαλληνίας, που ίσχυε μέχρι το 1889, δίδεται άδεια στις εύπορες οικογένειες

του νησιού να απασχολούν κορίτσια από την ηλικία των πέντε ετών για «μικρές υπηρεσίες».

Τα καθήκοντα των υπηρετριών διαφοροποιούνται ανάλογα με την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκει η οικογένεια που τους προσφέρει εργασία. Οσον αφορά το γυναικείο υπηρετικό προσωπικό, παρατηρούμε κυρίως από τις μικρές αγγελίες των εφημερίδων ότι αναπτύσσεται από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και μετά μια ζήτηση γυναικών με εξειδικευμένα προσόντα (μαγειρίσες, καμαριέρες, τραπεζιέρες), οι οποίες προορίζονταν για τις επαναπατριζόμενες πλούσιες οικογένειες των ομογενών. Το ίδρυμα «Αμαλείον Εθνικόν Ορφανοτροφείον Κορασίων», που έχει σκοπό την προστασία και την εκπαίδευση των κορι-

τσιών στα οικιακά καθήκοντα φροντίζει παράλληλα και για την επαγγελματική τους αποκατάσταση.

Η μορφή της ανειδίκευτης υπηρέτριας, αυτής για όλες τις δουλειές, που τη συναντάμε μέχρι και τη δεκαετία του 1950 σ' όλες σχεδόν τις οικογένειες των μικροαστικών στρωμάτων είναι αυτή που αποτελεί την κυρίαρχη φυσιογνωμία. Χωρίς συγκεκριμένο ωράριο, από την ανατολή μέχρι και τη δύση του ηλίου, δουλεύει ασταμάτητα: ετοιμάζει και σερβίρει το φαγητό, σκουπίζει, ξεσκονίζει και σφουγγαρίζει το σπίτι, πλένει και σιδερώνει τα ρούχα, και αναλαμβάνει τη φροντίδα των παιδιών.

Αμοιβή σε χρήμα και είδος

Οι υπηρέτριες αμείβονταν σε χρήμα και σε είδος. Οσον αφορά την αμοιβή τους σε χρήμα, ένα μεγάλο μέρος των καταθέσεων Ταμιευτηρίου της Εθνικής Τράπεζας τροφοδοτείται από τις χρηματικές αποδοχές τους. Μεγάλες ουρές παρατηρούνται μπροστά απ' τα ταμεία τις Κυριακές που είναι ανοικτό το Ταμιευτήριο. Οι υπηρέτριες περιμένουν δύο και τρεις ώρες προκειμένου να καταγραφούν στο βιβλιάριό τους, οι μικρές οικονομίες τους. Πιατικά, υφάσματα, ασπρόρουχα, σεντόνια, πετσέτες, παπούτσια, ψαλίδια, βελόνες, καθρέφτες, και άλλα χρηστικά και μη αντικείμενα αποτελούσαν την αμοιβή των υπηρετριών σε είδος. Όταν επιτέλους πραγματοποιείται, σε μεγάλη ηλικία, το όνειρο κάθε υπηρέτριας που είναι ο γάμος, ένα μεγάλο τμήμα της προίκας της συνίσταται κυρίως από τη συλλογή αντικειμένων, που κατά καιρούς της έδινε η οικοδέσποινα.

Η ελληνική αστυνομία από το 1870 ακολουθώντας το παράδειγμα της Γαλλίας θεσπίζει το πρώτο αστυνομικό διάταγμα για τα υπηρετικά επαγγέλματα. Το διάταγμα καθιερώνει και καθιστά υποχρεωτικό για κάθε υπηρέτρια το βιβλιάριο στο οποίο αναγράφονται τα ατομικά της στοιχεία, η διαγωγή της, και το χρονικό διάστημα παραμονής της στο σπίτι που εργάζεται. Επιπλέον, ο θεσμός των μεσιτικών γραφείων που χρησιμεύουν στις υπηρέτριες για εξεύρεση εργασίας, όχι μόνο νομιμοποιείται αλλά γίνεται υποχρεωτικός. Με αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζεται ο άμεσος έλεγχος και ταυτοχρόνως η παρακολούθηση από την αστυνομία, τόσο των μεσιτικών γραφείων όσο και του ίδιου του υπηρετικού προσωπικού.

Συνέχεια στην 26η σελίδα

Συνέχεια από την 25η σελίδα

Ομως, σ' ένα πολύ μεγάλο ποσοστό, η τοποθέτηση της υπηρέτριας γίνεται χωρίς τη μεσολάβηση μεσιτικού γραφείου, μέσω ενός δικτύου προσωπικών γνωριμιών και επαφών της οικογένειάς της με τους μελλοντικούς της εργοδότες.

Η μορφή της υπηρέτριας στο πλέγμα των σχέσεων οικογένειας-κοινωνίας είναι αμφίρροπη, ταλαντεύεται ανάμεσα στο ρόλο του θύτη ή του θύματος. Από τη μια γίνεται σύμβολο κοινωνικής ανέλιξης της οικογένειας, ενώ από την άλλη η παρουσία της προκαλεί φόβο, επιθετικότητα και αναστάτωση. Επιθετικότητα που δεν οφείλεται μόνο στην ατελή εκπλήρωση των καθηκόντων της υπηρέτριας αλλά και στο γεγονός ότι αυτή έρχεται απευθείας από τον κόσμο της υπαίθρου. Τα αστικά στρώματα της πόλης επιθυμώντας να σβήσουν το κοντινό παρελθόν τους τρέφουν εχθρικά συναισθήματα προς τον κόσμο της υπαίθρου. Η υπηρέτρια στο νου της οικογένειας αποτελεί τον δούρειο ίππο -το σύμβολο ενός κινδύνου που την απειλεί διαρκώς. Οι υπηρέτριες θεωρούνται «οκνηρές», «σπάταλες», «αμόρφωτες», «ραδιούργες» ακόμη και «κλέφτρες». Η

Όταν οι οικονομικοί χώροι δεν επαρκούν για την επιβίωση της οικογένειας στην επαρχία, μια προσοδοφόρα λύση ήταν να σταλεί το κορίτσι στην πόλη για να γίνει υπηρέτρια. Φωτογρ. Αρχείο EPT Α.Ε. (φωτ.: Π. Πουλίδης - Αρχείο EPT).

αντίληψη για το σώμα της υπηρέτριας που προκαλεί ερωτική επιθυμία, που φέρνει τη διαφθορά, που γίνεται η αιτία για βρεφοκτονίες, αυτοκτονίες, αθέμιτες εγκυμοσύνες και στρέφει τις περισσότερες φορές την υπηρέτρια προς την πορνεία, κυριαρχεί τόσο στην πραγματικότητα που απεικονίζεται στα αστυνομικά δελτία, στα αρχεία, στα υπομνήματα για την πάταξη της πορνείας όσο και στο φαντασιακό σύμπαν της λογοτεχνίας.

Πέρα από τις δυσκολίες και τις παγίδες, η μετάβαση μιας νεαρής κοπέλας που ασκεί το επάγγελμα της υπηρέτριας από τον αγροτικό κόσμο στη μεγάλη πόλη εκτός από την οικονομική εξασφάλιση και τη διαφυγή από τα στενά όρια της οικογένειάς της, της παρέχει επιπλέον την ευκαιρία της κοινωνικής αποκατάστασης μέσω του γάμου. Γιατί οι υπηρέτριες γνωρίζουν καλά τους κώδικες συμπεριφοράς των αστικών στρωμάτων.

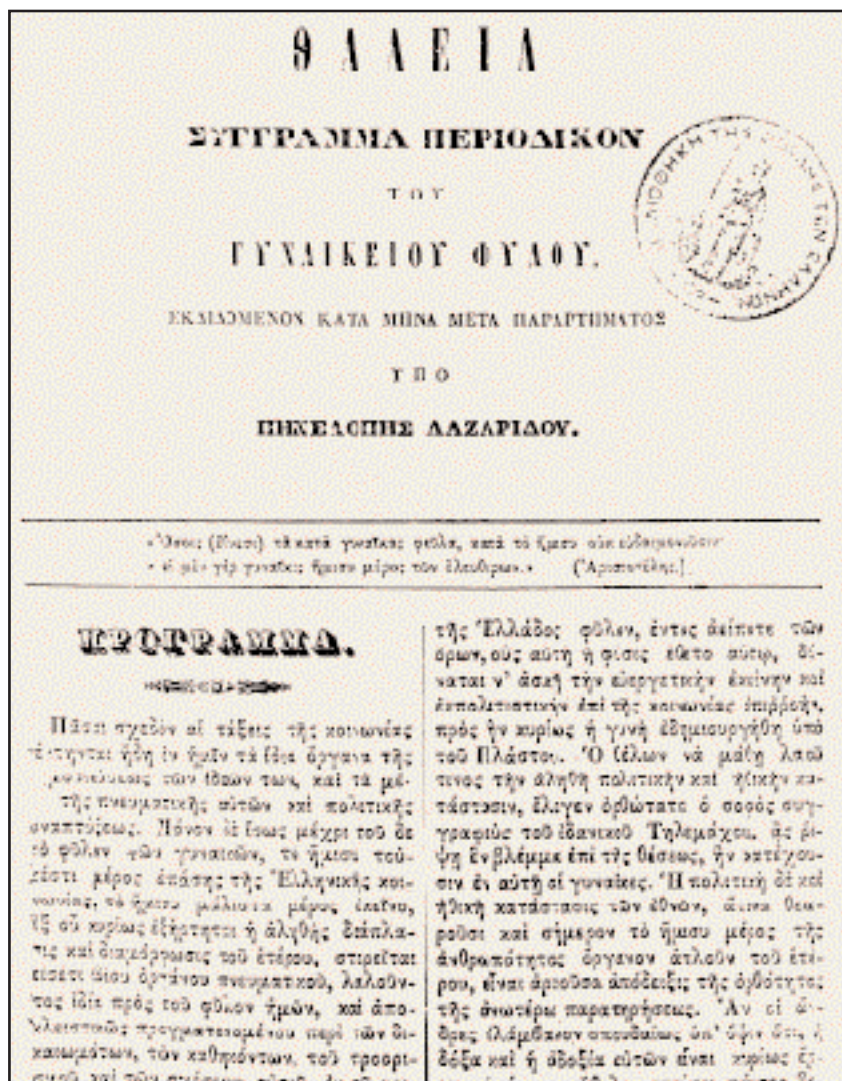
Σημείωση: Το κείμενο περιέχει συμπυκνωμένα αποσπάσματα από την υπό έκδοση διδακτορική διατριβή της Ζιζής Σαλίμπα, που εγκρίθηκε από το Πανεπιστήμιο Paris I-Sorbonne με θέμα «Το προφίλ της Ελληνίδας εργάτριας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία, 1870-1922».

Οι γυναίκες της αστικής τάξης στις αρχές του αιώνα ήταν οι πρώτες που μπόρεσαν να ανδροκρατούμενους χώρους. Η ευθύνη του σπιτιού όμως ανήκε στις υπηρέτριες (φωτ.: Π. Πουλίδης - Αρχείο EPT).

«Η παιδευσις του γυναικείου φύλου»

Τα περιοδικά του περασμένου αιώνα συνέβαλαν στην αφύπνιση των γυναικών

Από τα βραχύβια γυναικεία περιοδικά ήταν και η «Θάλεια». Μόνο οκτώ τεύχη κυκλοφόρησαν. Στην προμετωπίδα υπάρχει η φράση του Αριστοτέλη: «Όσοις (έθνεσι) τα κατά γυναίκας φαύλα, κατά το ήμισυ ουκ ευδαιμονούσιν· αι μεν γαρ γυναίκες ήμισυ μέρος των ελευθέρων».

Της Χριστίνας Δαμουλιάνου

ΕΝΑ χρόνο κράτησε μόνο το πρώτο γυναικείο περιοδικό που εκδόθηκε... από άνδρα στην Αθήνα τον Ιανουάριο 1866 και είχε τίτλο:

Η ΑΡΤΕΜΙΣ

Μηνιαίον περιοδικόν σύγγραμμα

διά τας ΚΥΡΙΑΣ

Υπό Π. Δ. Ηλιοπούλου

Στο πρώτο φύλλο ο εκδότης έγραφε:

«Όπου το γυναικείον στοιχείον είχε ελεύθερον στάδιον αναπτύξεως, εκεί ανεφάνη αναπόδραστος η πρόοδος της τε κοινωνίας και της κυβερνήσεως, όπου δε η γυνή κατεδικιάσθη εις τον αποκλεισμόν και την αμάθειαν τον χαρεμισμόν, η ανατολική τυραννία και η στασιμότης επήλθον ως αναγκαία συνέπεια».

Εκατοντάδες συνδρομητές σπεύδουν από την Αθήνα, τον Πειραιά, την επαρχία και τους Έλληνες του εξωτερικού, όπως φαίνεται από τον ονομαστικό κατάλογο που έχει διασωθεί.

Ωστόσο, από το δεύτερο κιόλας τεύχος ο φεμινιστικός άνεμος του εκδότη έχει κοπάσει. Ηρθαν αμέσως οι συνταγές μαγειρικής, ζαχαροπλαστικής, τα εργόχειρα, η οικιακή οικο-

νομία. Ολα, όμως, διανθισμένα και με... ολίγην ποίηση. Στο τέλος του ίδιου χρόνου η ΑΡΤΕΜΙΣ εσίγησε...

Βραχύβια ήταν και

Η ΘΑΛΕΙΑ

Σύγγραμμα περιοδικόν

του ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΥ ΦΥΛΟΥ

Εκδιδόμενον κατά μήνα μετά πα-

ραρτήματος

Υπό Πηνελόπης Λαζαρίδου

Η συντάκτρια αυτή, προφανώς, θρηνσκειόμενη γυναίκα, έγραφε:

«Η γυνή αδιαλείπτως αισθανομένη την ανάγκην τον αγαπών, αποστρέφουσα τας όψεις αυτής από των γήινων, συγγεντρώνων πάσαν την λατρείαν αυτής προς τον Θεόν τον ελέους ος ουδέποτε θέλει εγκαταλείψει αυτήν εν τη αειρώ αγάπη και τη μακροθυμία αυτού».

Ανάμεσα στα άρθρα για τη «Γυναίκα παρά Ρωμαίους», «Παρά τοις αρχαίοις» παρεμβαίνουν και τα απαραίτητα σχέδια «δια κεντήματα και ιχνάρια». Στο όγδοο φυλλάδιο έπαψε να κυκλοφορεί και η ΘΑΛΕΙΑ...

Στις 21 Νοεμβρίου 1870 εμφανίστηκε στην Πόλη ένα φεμινιστικό για την εποχή του περιοδικό που υποστήριξε την ισότητα των δύο φύλων και την ανάγκη να μορφωθεί η γυναί-

8 Μαρτίου 1887. Το πρώτο φύλλο της «Εφημερίδος των Κυριών». Διευθύντρια η Εύα Πρέναρ, το ψευδώνυμο της Καλλιρρόης Παρρέν. Ήταν η πρώτη εφημερίδα που οι συντάκτες της ήταν μόνο γυναίκες. Τιράζ του πρώτου φύλλου, 3.000 αντίτυπα. Μγιναν ανάρπαστα.

κα. Το όνομα του περιοδικού

ΕΥΡΥΔΙΚΗ

Γυναικεία Εβδομαδιαία Επιθεώρησης εκδιδόμενη υπό Αιμιλίας Κτενά-Λεοντιάδος

Ετησία συνδρομή 6 αργυρά μετζίτια

Στο περιοδικό συνεργαζόταν και η αδελφή της Σαπφώς Λεοντιάδος. Και οι δύο μαζί εκλαίκευαν τις απόψεις τους και έδιναν διαλέξεις. Ιδιαίτερη ήταν η προσπάθεια της Σαπφώς για τη γυναικεία εκπαίδευση. Σε σχετικό δημοσίευμά της έγραφε:

«...η του φύλου ημών ανατροφή ήτο λίαν παρημελημένη και δια της ιδρύσεως παρθεναγωγείου η ανθρωπότης ήρξατο να σκέπτηται περί υπέρβλεψης των γυναικών και κατά συνέπειαν περί της αναγκαίας αυτών ανατροφής...».

Ο πατέρας της Αιμιλίας και της Σαπφώς, ο Λεόντιος Κληρίδης ήταν ελληνοδιδάσκαλος από την Κύπρο. Εκείνες πολύ μορφωμένες. Η Σαπφώ ήταν παιδαγωγός και είχε σπουδάσει ελληνική, γαλλική και γερμανική φιλολογία. Είχε διατελέσει διευθύντρια παρθεναγωγείου στη Σάμο και στη Σμύρνη, ενώ τα κηρύγματά της «περί ισότητος των δύο φύλων και περί κορασιακής εκπαιδεύσεως» εί-

χαν προκαλέσει την έντονη αντίδραση των συντηρητικών καθηγητών της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης, οι οποίοι πίστευαν ότι οι γυναίκες πρέπει να μαθαίνουν λίγα πράγματα και αυτήν ματαιοπονία... Η Σαπφώ με έυστοχος απαντήσεις της δεν παρέλειπε να αναφέρει ότι «ο Αριστοτέλης λέγει ότι όπου η παιδευσις του γυναικείου φύλου αμελείται, εκεί το ήμισυ του ανθρώπινου γένους αμελείται ή μάλλον το παν». Τρία χρόνια άντεξε η Ευρυδική. Αφησε όμως βαθιά τη σφραγίδα της στην αφύπνιση των γυναικών της εποχής εκείνης. Υπάρχουν αναφορές ότι στην Πόλη εκδόθηκε και ένα άλλο περιοδικό από μια γυναίκα με προοδευτικές αντιλήψεις, που ήταν η πρώτη που τόλμησε να μιλήσει για τη χειραφέτηση της γυναίκας. Ήταν «Η ΚΥΨΕΛΗ» που εκδόθηκε το 1842 από την Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου (1820-1918) που ήταν γυναίκα ιατρού. Η αναφορά αυτή γίνεται σε μεταγενέστερα γυναικεία περιοδικά του περασμένου αιώνα. Όμως, το σημαντικότερο γυναικείο περιοδικό και το μακροβιότερο της εποχής εκεί-

Συνέχεια στην 28η σελίδα

Συνέχεια από την 27η σελίδα

νης –κυκλοφόρησε για 30 ολόκληρα χρόνια– ήταν δημιούργημα της μεγάλης μορφής του γυναικείου κινήματος και πρώτης Ελληνίδας φεμινίστριας της Καλλιρρόης Παρρέν. Γεννήθηκε το 1859 στο Ρέθυμνο της Κρήτης και το πατρικό επώνυμό της ήταν Σιγανού. Παντρεύτηκε τον Κωνσταντινοπολίτη Ιωάννη Παρέν που ήταν και ο ιδρυτής του «Αθηναϊκού Πρακτορείου».

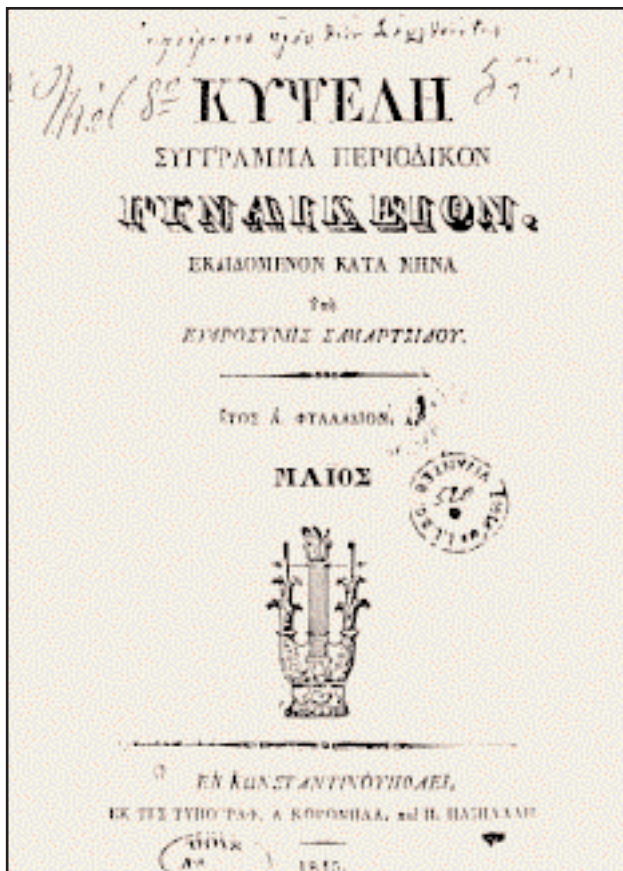
Η έκδοση της «**Εφημερίδας των Κυριών**» στις 8 Μαρτίου 1887 σήμανε την αφετηρία της δράσης της για τη βελτίωση της θέσης της Ελληνίδας. Ήταν η πρώτη ελληνική εφημερίδα που οι συντάκτες της ήταν μόνο γυναίκες. Το πρώτο φύλλο της κυκλοφόρησε σε 3.000 αντίτυπα –σε μίαν Αθήνα με πληθυσμό 65.000– και έγινε ανάσπαστο. Ανατυπώθηκε σε 7.000 αντίτυπα που πουλήθηκαν την ίδια ημέρα. Από το γραφείο της στη γωνία της οδού Μουσών (Καραγεώργη Σερβίας) και Βουλής, η Παρρέν κοίταζε τους εφημεριδοπώλες να την πωλούν στην πλατεία Συντάγματος.

«Είχαν αντιληφθεί» γράφει «με το επαγγελματικόν των ένστικτον την περιέργειαν του κόσμου και την εξεμεταλλεύθησαν τεχνικώτατα. Τα δύο λόγια «Εφημερίς των Κυριών» ηκούοντο εις κάθε τόνον, εις μυρίας εκφράσεις εις κάθε χρωματικήν κλίμακα. Ολοι όσοι εκάθηντο εμπρός από τα καφενεία Ζαχαράτου, όλοι οι πυκνοί κυριακάτικοι διαβάται των δρόμων ηλεκτρίζοντο εις το άκουσμα τούτο, εστέκοντο, έδιναν την δεκάραν των και ηγόραζαν ένα φύλλο. Μέσα εις ένα τέταρτο η άσπρη τετράφυλλος εφημεριδούλα απλώνετο παντού, εκυμάτιζεν επάνω εις κάθε τραπέζι σαν σημαία λευκή, σύμβολον ειρηνικόν και επαναστατικόν μαζί...».

Όμως οι συνάδελφοι της δημοσιογράφου Παρρέν αρχίζουν να αντιδρούν. Ισχυρίζονται ότι πίσω από την

«Μέσα εις ένα τέταρτο η άσπρη τετράφυλλος εφημεριδούλα απλώνετο παντού, εκυμάτιζεν επάνω εις κάθε τραπέζι σαν σημαία λευκή, σύμβολον ειρηνικόν και επαναστατικόν μαζί...» έγραφε η Καλλιρρόη Παρρέν για την υποδοχή της «Εφημερίδας των Κυριών». Η Καλλιρρόη Παρρέν συνέδεσε το όνομά της με τους πρώτους αγώνες για τη γυναικεία χειραφέτηση.

Κωνσταντινούπολη, 1845. Η Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου εξέδιδε κάθε μήνα την «Κυψέλη», σύγγραμμα περιοδικόν γυναικείον.

Η «Ευρυδική», κι αυτή «Πολίτισσα», υποστήριξε την ισότητα των δύο φύλων και την ανάγκη να μορφωθεί η γυναίκα.

υπογραφή της Παρρέν – στα πρώτα φύλλα εμφανίζεται με άλλο γυναικείο ψευδώνυμο – κρύβονται γνωστοί δημοσιογράφοι θεωρούντες «παράδοξο και ασυνήθη την επιτυχία καθώς και φαινόμενο ασυνμβίβαστο προς την επικρατούσαν κοινώς ιδέαν περί της δυνάμεως της Ελληνίδος γυναικός». Η αλήθεια επικράτησε και το όνομα Παρρέν αντήχησε παντού ως σύμβολο νέας γυναικείας πίστης. Μια γυναίκα μόνη της ανέλαβε να μεταμορφώσει τον «Πανελλήνιο Γυναικωνήτη» «καθαρίσασα αυτόν από τας αράχνας των προλήψεων και αναδεικνύουσα ολονέν εφάμιλλον, ίσως δε υπό τινας επόψεις και ανώτερον του ανδρωνίτου...».

Ο Τύπος της εποχής την αντιμετώπισε με περιφρόνηση. Ο πολιτικός διευθυντής της ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΕΩΣ κάλεσε τον διανομέα του να πει στην κυρίαν αυτή «θα την πολεμήσω με όλη μου την δύναμην γιατί έχω μάνα και αδελφή...»

Το 1896 ο Βλάσης Γαβριηλίδης δημοσίευσε στην ΑΚΡΟΠΟΛΗ άρθρα σχετικά με το γυναικείο ζήτημα και διακήρυττε ότι «αι γυναίκες είναι ελαφραί και πετεινόμυαλοι, διότι φέρουν πίλους με άνθη και πτερά και φορέματα με τρίχαπτα». Η Παρρέν δεν του την χάρισε και του απήντησε «ότι οι αρχαίοι Έλληνες που ήταν οι σοφώτεροι των ανθρών στεφανώνταν συχνά με άνθη και φορούσαν πολυτελή ενδύματα», συμπληρώνοντας ότι »η γυνή δεν περιφρονεί το ωραιότερο προνόμιο το οποίο η φύσις της edώρησεν: το κάλλος».

Η «Εφημερίς των Κυριών» είχε υψηλή ποιοτική στάθμη και οι συντάκτριές της είχαν εκπληκτική δραστηριότητα τόσο στον ελληνικό όσο και στο διεθνή χώρο. Η Παρρέν, αν και βασιλόφρων, στήριξε τις σοσιαλίστριες γυναίκες που είχαν συνταχθεί στον Αγώνα για την Κοινωνική Δικαιοσύνη. Πήρε θέση επίσης και στο Μαθητικό Κίνημα και υποστήριξε την κατάργηση των σχολικών εξετάσεων.

Η «Εφημερίδα των Κυριών» επέζησε ως το 1918 – ρεκόρ για εφημερίδα του περασμένου αιώνα. Η διακοπή της δεν οφείλετο σε οικονομικούς λόγους αλλά σε πολιτικούς. Η Παρρέν εξορίσθηκε από την κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου προκαλώντας πλήγμα με την άστοχη αυτή απόφαση στην χειραφέτηση της Ελληνίδας. Η Καλλιρρόη Παρρέν είχε παράλληλα και σημαντικό φιλανθρωπικό έργο. Το 1896 ίδρυσε το «Ασυλο των Ανιάτων» και μίαν Οικοκυρική Επαγγελματική Σχολή. Επιπλέον «ενόχλησε» την εξουσία για να αποκτήσει ψήφο η Ελληνίδα, να προσλαμβάνονται γυναίκες στο δημόσιο, να προστατευθεί η παιδική ηλικία, να καταργηθεί η νυχτερινή εργασία των ανηλίκων. Ίδρυσε επίσης το 1911 το «Λύκειο Ελληνίδων», καθώς και τον «Σύνδεσμο Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας».

Πηγές: Φρυκτωρία – Λογοτεχνική Εφημερίδα Τοίχον – Ιανουάριος 1990
«Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα» Πρωτοπόρες Ελληνίδες (1830–1936), Κούλα Ξηραδάκη – Εκδόσεις «Γλῶσσος»,
«Ιστορία του ελληνικού Φεμινιστικού Κινήματος», Σάσα Μόσχον – Σακορράφον – Αθήνα 1990.
Ευχαριστίες: «Ευχαριστούμε τον Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας για τη διάθεση του ανωτέρω υλικού και την παροχή σχετικών στοιχείων.

Οψεις της γυναικείας εργασίας

Οι πολύπλευρες βιοποριστικές και επαγγελματικές δραστηριότητες των γυναικών στον Μεσοπόλεμο

Της **Εφης Αβδελά**

Ιστορικού στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΣΕ ΟΛΗ την περίοδο από τα τέλη του 19ου αιώνα ως τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο οι εικόνες των εργαζόμενων γυναικών του αστικού χώρου που κυριαρχούν στη λογοτεχνία και τον Τύπο είναι λιγοστές και συγκεκριμένες: οι μορφωμένες γυναίκες εμφανίζονται κυρίως ως δασκάλες και αργότερα υπάλληλοι, ενώ οι γυναίκες «του λαού» ως υπηρέτριες ή εργάτριες, ενίοτε και συχνά παράλληλα ως πόρνες. Ωστόσο οι εικόνες αυτές δεν καταγράφουν τις πολύπλευρες βιοποριστικές και επαγγελματικές πρακτικές των γυναικών από διάφορα κοινωνικά στρώματα. Αγνοούν εκείνες τις όψεις της γυναικείας εργασίας που τεκμηριώνεται δύσκολα, γιατί δεν αφήνει ίχνη ή που δεν έχει γίνει ως τώρα αντικείμενο συστηματικής μελέτης. Πρόκειται για δύο διακριτές κατηγορίες επαγγελματικών πρακτικών, από τη μία μεριά τις άτυπες εναλλασσόμενες πρόσκαιρες και ασταθείς δουλειές που κάνουν οι γυναίκες των φτωχότερων στρωμάτων της πόλης, πριν και κυρίως μετά το γάμο τους μέσα στο σπίτι, στη γειτονιά ή στην οικογενειακή επιχείρηση· και από την άλλη τα λεγόμενα «ελευθέρια επαγγέλματα» που ασκούν από τις αρχές του αιώνα όσες έχουν κάποια μόρφωση, και που πολλαπλασιάζονται κατά τον Μεσοπόλεμο. Σε κάθε περίπτωση πάντως, για να προσεγγίσουμε τις εκδοχές αυτές χρειάζεται να αποδεχτούμε ότι εργασία δεν είναι μόνο αυτή που αμείβεται με μεροκάματο ή με μισθό και ότι ενώ οι γυναίκες δούλευαν πάντοτε, τις περισσότερες φορές δεν αμείβονται για την εργασία τους.

Κυρίως οι παντρεμένες

Οι δουλειές που ανήκουν στην πρώτη κατηγορία σπάνια καταγράφονται στις επίσημες στατιστικές. Γίνονται συνήθως στο σπίτι ή στη γειτονιά, κατά κύριο λόγο από παντρεμένες γυναίκες. Ο γάμος έρχεται κατά κανόνα νωρίς για τις γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων και οδηγεί τις περισσότερες μακριά από το εργοστάσιο ή το εργαστήριο, είτε να αναλαμβάνουν «κατ' οίκον» εργασίες είτε να «ανοίγουν» μια δουλειά στη γειτονιά ή και να γίνονται «συμβοηθούντα μέλη» κάποιας οικογενειακής μικροεπιχείρησης. Η «κατ' οίκον» εργασία που πολλοί σχολιαστές υπερασπίζονται ως εκείνη που προσιδιάζει περισσότερο στις γυναίκες, γιατί τους επιτρέπει να εξασφαλίζουν κάποιο εισόδημα χωρίς να παραμελούν τα οικογενειακά τους καθήκοντα, απασχολεί απ' ό,τι φαίνεται

Συνέχεια στην 30η σελίδα

Οι περισσότερες γυναίκες «μικροεπιχειρηματίες» ασχολούνται με την παραγωγή γυναικείων ειδών ή ειδών οικιακού εξοπλισμού. Υπάλληλος(;) σε κατάσταση χαλιών (φωτ.: Δ. Γιάγκογλου, Συλλογή Ν.Ε. Τόλη).

Οι μισές γυναίκες που η απογραφή του 1928 καταγράφει ως «ατομικώς εργαζόμενες» στον τομέα του εμπορίου ασχολούνται σε μπακάλικά, ψωμάδικα, μανάβικα. Στη φωτογραφία, ταμίας (φωτ.: Δ. Γιάγκογλου, Συλλογή Ν.Ε. Τόλη).

Συνέχεια από την 29η σελίδα

κατά κύριο λόγο παντρεμένες γυναίκες. Ο εργοδότης ή ο μεσίτης περνά από τις γειτονιές και μοιράζει τη δουλειά με το κομμάτι στις ράφτρες, καπελούδες, νταντελούδες, κεντήστρες, καλτσούδες κ.ά. Είναι οι πιο κακοπληρωμένες και ανοργάνωτες εργαζόμενες, όπως γράφει η Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού το 1991 στο περιοδικό *Ελληνίς*. Πολλές, κυρίως οι πρόσφυγες μετά το 1922, έχουν έναν αργαλειό στο σπίτι και υφαίνουν κατά παραγγελία: είναι η συντριπτική πλειοψηφία όσων γυναικών η απογραφή του πληθυσμού του 1928 κατατάσσει στις «ατομικώς εργαζόμενες» του βιομηχανικού τομέα. Παράγουν κατά κύριο λόγο «ελληνικά κεντήματα». Άλλες παίρνουν στο σπίτι ρούχα για πλύσιμο ή για κολλάρισμα, καθαρίζουν σκάλες, πουλάν τα αυγά από τις κόττες που έχουν στην αυλή, νοικιάζουν ένα δωμάτιο σε κάποιο νοικάρη. Αυτού του τύπου η οικονομική δραστηριότητα δεν αφήνει κανένα ίχνος, καθώς συνιστά προέκταση της οικιακής εργασίας.

Οι περισσότερες γυναίκες «μικρο-επιχειρηματίες» ασχολούνται με την παραγωγή γυναικείων ειδών: στο σπίτι ή κάπου στη γειτονιά ράβουν, φτιάχνουν καπέλα, πλέκουν, κεντούν, σιδερώνουν. Είναι όσες, κατά τους Επιθεωρητές Εργασίας, αφού δούλεψαν κάποια χρόνια ως μαθητευόμενες σε μικρά εργαστήρια, επιλέγουν ανεπαρκώς προετοιμασμένες να εργαστούν «δι' ίδιον λογαριασμόν» ή να «διακινδυνεύσουν» τις μικρές τους οικονομίες «διά τον τίτλον της εργοδοτίας». Η δραστηριότητα αυτή δεν αρχίζει το Μεσοπόλεμο. Όπως σημειώνει η *Οικονομική Ελλάς* το 1903, ο φόρος επιτηδεύματος που καθιερώθηκε δύο χρόνια πριν ανέκοψε «το ρεύμα της επιδόσεως των γυναικών εις τας

Οι ανειδίκευτες εργάτριες είναι φτηνό δυναμικό και προτιμώνται από τις καινούργιες ή παλιότερες επιχειρήσεις. Τυφλά κορίτσια πλέκουν καρέκλες (φωτ.: Δ. Γιάγκογλου, αρχείο Μ.Γ. Τσάγκρη).

βιομηχανικές επιχειρήσεις». Σε αυτή την περίπτωση πρόκειται κατά κύριο λόγο για όσες διαθέτουν κάποια μικρά κεφάλαια και προσλαμβάνουν κορίτσια για μαθητευόμενες μοδίστρες, κεντήστρες κ.ά., που η πελατεία τους δεν είναι πλέον της γειτονιάς αλλά από ανώτερα κοινωνικά στρώματα.

Οι «ατομικώς εργαζόμενες»

Οι μισές γυναίκες που η απογραφή του 1928 καταγράφει ως «ατο-

μικώς εργαζόμενες» στον τομέα του εμπορίου ασχολούνται με το εμπόριο τροφίμων: μπακάλικα, ψωμάδικα, μανάβικα. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν σε αυτές τις τελευταίες περιπτώσεις πράγματι ασχολούνται με τη δουλειά οι ίδιες ή απλώς είναι γραμμένη στο όνομά τους. Το γεγονός πάντως είναι ότι την εποχή αυτή για να ανοίξει μια παντρεμένη γυναίκα κάποια επιχείρηση, όσο μικρή κι αν είναι, χρειάζεται, αν θέλει να τη δηλώσει, να έχει την έγκριση του συζύγου. Το απαιτεί η ισχύουσα νομοθεσία. «Συ-

νεργαζόμενα μέλη» οικογενειακών επιχειρήσεων συναντάμε τόσο στο εμπόριο όσο και στη βιοτεχνία. Πρόκειται για μικρές πάλι επιχειρήσεις, με λιγοστούς ή καθόλου έμμισθους εργαζομένους, όπου συμβάλλουν με την εργασία τους και ορισμένα μέλη της οικογένειας, συνήθως η σύζυγος ή και τα παιδιά. Τα «συμβοηθούντα μέλη» δεν υπάγονται στις ρυθμίσεις της εργατικής νομοθεσίας, καθώς θεωρείται ότι η στοργή των οικογενειακών σχέσεων επαρκεί για να τα προφυλάξει από την υπερεκμετάλλευση.

Ελευθέρια επαγγέλματα

Στη δεύτερη από τις δύο κατηγορίες επαγγελματικών πρακτικών που αναφέρθηκαν παραπάνω υπάγονται οι γυναίκες που ασκούν «ελευθέρια επαγγέλματα». Στις τρεις απογραφές του πρώτου μισού του 20ού αιώνα (1907, 1920 και 1928) στην κατηγορία αυτή κατατάσσονται δασκάλες και καθηγήτριες κάθε είδους, νοσοκόμες, μαίες και οι λιγοστές γιατρίνες, συγγραφείς και καλλιτέχνιδες, αλλά και δακτυλογράφοι και στενογράφοι, τέλος οι μοναχές(!) και όσες ελάχιστες ασχολούνται με νομικά επαγγέλματα (το δικαίωμα να δικηγορούν το αποκτούν από το 1925, πιο πριν γίνονται μόνο δικαστικοί κλητήρες). Στις περισσότερες από τις περιπτώσεις αυτές πρόκειται για μορφωμένες γυναίκες «της ανωτέρας και μέσης κοινωνικής τάξεως, από πολύ ολίγας μετερχομένας ελευθέρια επαγγέλματα» όπως σημειώνει ο Σ. Λοβέρδος το 1907 στο περιοδικό *Η Μελέτη*. Οι περισσότερες όμως δεν είναι «ελεύθεροι επαγγελματίες» με την έννοια που το κατα-

Ο εργοδότης ή ο μεσίτης περνά από τις γειτονιές και μοιράζει τη δουλειά με το κομμάτι στις ράφτρες, καπελούδες, νταντελούδες, καλτσούδες κ.ά. Είναι οι πιο κακοπληρωμένες εργάτριες, έγραφε η Αθηνά Γαϊτάνου - Γιαννιού. Στη φωτογραφία ράφτρες στην Κάλυμνο, το 1932 (αρχείο Ν. Πολίτη).

Η κατ' οίκον εργασία θεωρείται ως εκείνη που προσιδιάζει περισσότερο στις γυναίκες, γιατί τους επιτρέπει να εξασφαλίζουν κάποιο εισόδημα χωρίς να παραμελούν τα οικογενειακά τους καθήκοντα. Το επάγγελμα της κομμώτριας εντάσσεται σ' αυτή την κατηγορία. Στη φωτογραφία σχολή κομμωτικής στη Θεσσαλονίκη (συλλογή Ν. Πολίτη).

λαβαίνουμε εμείς σήμερα, αλλά εργάζονται ως υπάλληλοι σε κάποια επιχείρηση: από στοιχεία που διαθέτουμε για τη δεκαετία του 1930 γνωρίζουμε ότι συνήθως οι δικηγόρινες εργάζονται σε τράπεζες και εταιρείες, οι γιατρίνες και οι νοσοκόμες σε νοσοκομεία, οι δασκάλες και οι καθηγήτριες σε σχολεία, οι δακτυλογράφοι και στενογράφοι σε επιχειρήσεις. Σε αυτή την κατηγορία υπάγονται επίσης και αρκετές επιστάτριες και υπηρέτριες. Μόνο είκοσι τοις εκατό από τις γυναίκες που κατατάσσονται στα «ελευθέρια επαγγέλματα» είναι «ατομικώς εργαζόμενες» σύμφωνα με την απογραφή του 1978.

Το καινοτόμο στην κατηγορία αυτή είναι οι επιστημότισσες. Οι πρώτες του είδους, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, είναι είτε εκπαιδευτικοί είτε γιατροί, αρχικά σπουδαγμένες στο εξωτερικό και αργότερα και στην Ελλάδα, από τη στιγμή που το Πανεπιστήμιο τους ανοίγει τις πόρτες του το 1890. Την περίοδο αυτή καθεμιά που παίρνει πτυχίο αναγγέλλεται θριαμβευτικά από την *Εφημερίδα των Κυριών*. Στο Μεσοπόλεμο έχουν πλέον πολλαπλασιαστεί. Ιδρύουν μάλιστα το 1924 και το Σύνδεσμο Ελληνίδων Επιστημόνων, ο οποίος θα συνεργαστεί με τις φεμινιστικές οργανώσεις της εποχής στον αγώνα για πολιτικά και

Οι πλανόδιοι πωλητές ήταν κυρίως ανδρική απασχόληση. Όταν χρειάστηκε, όμως, έγινε και γυναικεία. Εφημεριδοπώλησες, κάπου στον Μεσοπόλεμο (φωτ.: Π. Πουλίδης, αρχείο ΕΡΤ Α.Ε.).

αστικά δικαιώματα των γυναικών. Όσες υπάγονται στα ιατρικά επαγγέλματα είναι μικροβιολόγοι, γυναικολόγοι, παιδίατροι, οδοντίατροι και φαρμακοποιοί. Την ίδια εποχή πολλαπλασιάζονται οι νοσοκόμες, ιδίως από τη στιγμή που ιδρύεται η Σχολή Νοσοκόμων του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού. Στην παιδεία κατατάσσονται φιλόλογοι, δασκάλες μουσικής (η Αύρα Θεοδωροπούλου, πρόεδρος του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, ήταν δασκάλα μουσικής), ξένων γλωσσών και οικοκυρικών, αλλά και κάποιες μαθηματικοί, χημικοί κ.ά. Λίγα πράγματα γνωρίζουμε για τη σχέση που διατηρούν οι γυναίκες αυτές με την εργασία τους μετά το γάμο τους, και κυρίως μετά τη γέννηση παιδιών. Φαίνεται, πάντως, ότι τόσο η μόρφωση όσο και η οικονομική ανεξαρτησία που προσφέρει η επαγγελματική δραστηριότητα θα τους επιτρέψουν να διαπραγματευτούν με νέους όρους τη θέση τους μέσα στο γάμο.

Όσο δύσκολα ήταν τα βήματα της γυναίκας στην εργασία, τόσο σπάνια ήταν και η φωτογραφική απεικόνιση αυτής της πορείας. Συλλέκτες και φορείς στήριζαν πρόθυμα τη φωτογραφική πλευρά αυτού του αφιερώματος: ο Ν. Πολίτης, ο Ν.Ε. Τόλης, το ΕΛΙΑ και η ΕΡΤ. Τους ευχαριστούμε.